

І. Д. АНДРІЄНКО

РОМАНИ
І
ПОВІСТІ

5(17) ДВОХТИЖНЕВЕ
ПЕРІОДИЧНЕ
ВИДАННЯ

НОВИЙ ВІТЕР

Роман: І. Д. АНДРІЄНКА

БЕРЕЗЕНЬ

№ 5 (17)

ВИДАВНИЦТВО „УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“
ХАРКІВ

1930

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в журналі „Літопис Україн-
ського Друку“, „Картковому репер-
туарі“ та інших покажчиках Української
Книжкової Палати.

Друк. „Україн. Робітник“
Укрголовліт № 1750
Замов. № 530
Тираж 30.000
Харків
1980

30.000
30.000 р.

Харківська обласна бібліотека
Акт № 137
№ 897-20

Радивон піднявся на крутий вибалок. Спереду простягся довгий і спадистий бугор, на самому вершечку якого манячили руїни білої будівлі, а з боків сорокато зморщився хвильчастий степ. Парубок спинився й, перекидаючи клунок із одного плеча на друге, колунався в пам'яті, пригадуючи.

— Здається повз оті руїни проходить шлях із міста на Поторочі?—майнула думка.

Позаду зненацька глухо і якось тмяно прогудів гудок паротяга й Радивон мимохіть обернувся. Вдалині від бугра, з-за якого виглядали гострі вершечки кількох тополь (станція) геть на північ, над ланами біло-жовтої сухої кукурудзи дивовижним плазуном заклубочився чорний дим.

Паротяг зникаючи прогудув удруге ще глухіше й парубкові зробилося одразу сумно. Пригадалася щойно залишена залізниця, товарний потяг на ній і вихорем на степовій дорозі—в голові закрутилися думки-спогади:

— Як там у радгоспі? Що Яким зараз поробляє?.. Певно заставку до стінгазети малює?

Зненацька, наче рвучкий подих осіннього вітру в суточках, у ці думи-спогади врізалась нова:

— Що там, спереду жде мене?

І Радивонів зір погнався за вузьенькою польовою стежкою та, поминаючи білі руїни на бугрі, спинився на прозорому обрії, силкуючись розгадати те, що чекає його спереду. Важко відхнув і механічно поліз рукою в кешеню, де лежав зім'ятий лист. Пригадав дядькові слова в тому листі:

— Хата розвалюється. Приїжджай та дай їй лад... Не приїхав, як мати померла, то хоч тепер...

Ах, мати! Він би на крилах тоді прилетів, так сам лежав у тифу. Ще раз відхнув. Потім, перемігши невеселі думки, крутнув головою, підтяг на плечі зручніше клунок і широкими кроками рушив уперел.

До білих руїн лишилося кілька кроків, як раптом спереду, і трохи праворуч, у зморшках місцевости блиснула світла смуга, наче хто перетяв два бугри срібною платівкою.

Радивон захвилювався. Мов сполоханий птах швидко-швидко забилося серце, а на душі стало солодко й водночас тривожно,—аж спинився він.

¹ У першому виданні роман мав назву „Рибальська легенда“.

Море!

І враз чомусь йому спала на думку недавня розмова з Якимом.

— Чого ти їдеш в оту глушину? Од життя одірвешся, од комсомолу... Що тебе зв'язує з батьківщиною, тягне туди? Аджеж мати померла?.. Напиши дядькові, щоб продав хату й усе гаразд буде.

Радивон спершу пробував сперечатися звичайними словами.

— Комсомольський осередок може й там є, а коли нема, то навіть краще буде—спробую цілиний ґрунт орати, як десь я читав.

— Алеж тебе в табельяки висунули, а там може і ще й на відповідальнішу роботу. Для хлопця, який і грамоти навчився тільки в радгоспі, це просто щастя... Ні, що ти не говори, а кидати радгосп по-моєму дуже не розумно.

Тоді Радивон палко заговорив до свого найближчого приятеля:

— Питаєш, що тягне?.. Туга за батьківщиною! Вона поклонила все моє єство й паморочить чуття. Ще коли мати була жива і я вважав, що роблю тут тимчасово й незабаром повернуся додому, наче не було цієї туги. Але коли мати вмерла і я спинився над думкою, що тепер уже з батьківщиною ніщо не зв'язує мене,—значить, можна назавжди залишатись у цих краях, вона боляче почала лоскотати моє серце. Власне, туга не за батьківщиною, а за морем... Ти не зрозумієш мої почуття! Скільки пам'ятаю себе, ще коли я був малим дитинчам і вперше почав розуміти та пізнавати оточення,—перше, що кинулося мені в очі—це море. Величний, вічно-рухливий водяний простір! Одразу ж я полюбив той простір. Потім ріс,—завжди на сонці бавився з прибережними блискучими хвилями й ще більше полюбив море. Хто зна звідки та любов!..

Пригадую ще таке: раз, мені було років вісім як батько мене взяв із собою на баркасі в море. Коли ми від'їхали далеко від берега, засвіжив вітер і захвилювало. Мені стало дуже страшно, але чомусь вольночас і солодко,—я хотів тоді злякано кричати і... мовчав. Мовчав, тому, що мені подобалися навіть грізні пінливі хвилі... Не батьківщина мене тягне, а море. Може це людська слабкість і не личить так сумувати за ним, але... але я не можу. Розумієш, я сплю і завжди чую, що значе під ліжком об прибережну гальку шарудять морські хвилі.

Яким тоді глянув йому просто в очі й м'яко проговорив:

— Умовляти більше не буду—їдь. Я розумію тебе. Харитін та інші наші хлопці, коли б довідались про справжню причину твоєї поїздки, глузували б і говорили, що то мішанські забобони, дурниці, а я ні. Я розумію твою тугу. Правду ти кажеш,—робота всюди знайдеться аби хотів. Їдь і ори цілиний ґрунт.

— Гарний хлопець був Яким,—між думками голосно мовив зараз серед степу Радивон. Знову зором уп'явся у сріблясту смугу й майже бігом рушив до білих руїн.

Так, пам'ять йому не зрадила: зі сходу на захід, мимо руїн прослався широкий степовий шлях на Поторочі й ген-далеко зникав за буграми. На південь же між кукурудзою спалисто в'юнчилася до сірих халуп в далині вузенька стежка. Парубок пригадав і ті сірі халупи—рибальське селище Кам'яне. Праворуч од нього під полудневим сонцем лисніла вже не вузенька смуга, а широка морська затока, на якій моргали-вилискували білі вітрила кількох баркасів.

Радивон міркував: по шляху до Поторочів суходолом 20 верстов та там навколо затоки до рідних Косачів ще сорок, од Кам'яного ж, навпростець морем усього лише тридцять. Кам'яничани колись їздили зрідка в Ногіївку за Косачі на базар. Може й тепер хто?..

Оте «може» та стомлені ноги переважили—парубок пішов на південь...

Ішов чужим селищем і відчував, що над його постаттю сплітаються погляди цікавих (бачили чужинця), але не звертав уваги й поспішав швидше перейти вузенькі провулки.

Раптом селище наче хто відрубав: височенька круча, випзу сірі прибережні піски, а за ними—може з гони віддалення—скільки око вбачить—блискучі й рухливі брижжі моря.

На селищному причалкові, на якорях гойдалося кілька баркасів, на березі на приколах темні постаті латали сітки, два чоловіки витягали на берег човен,—усе це в одну мить запримітив його погляд. Знову розміркував:

— Розпитувати на селищі, чи може пройтися на берег? Мабуть, на березі швидше довідаюсь чи не їде хто в Ногіївку. Коли не пощастить, вернуся сюди ночувати.

З цією думкою попростував униз.

Коли поремісив гони ліску, мав намір підійти до тих двох рибалок, що, витягши на берег човна, тепер між собою розмовляли. Але виконати цей намір йому не довелося. Всього за кілька кроків до рибалок він наткнувся на високого рудуватого парубійка, що лежав на прибережній гальці біля самих хвиль. Мав уже обминути його, як погляд зненацька скакнув на обличчя парубійка і... Радивон спинився. Парубійко похапливо схопився теж на ноги й широко вирячив великі сірі очі. Хвилину стояли обидва нерухомо, а потім у повітрі сплелися надзвичайно здивовані, короткі запити:

— Невже Радивон?

— Зінько?..

Після радісних привітань, обидва похапливо пояснювали причини перебування в Кам'яному. Зінько говорив:

— Ми з батьком повертаємо в Косачі з Канівської коси. Поблизу неї половина косачівчан рибалять, навіть буданський кооператив сушню там обладнав. По дорозі оце батько завер-

нув у Кам'яне, щоб борг ще з минулого літа виправити в одного рибалки.

Радивон не міг заховати своєї радості.

— Я ніколи не сподівався, що так мені пощастить сьогодні.

Просто на всякий випадок завернув у Кам'яне й от,—зустріч. Це ж я з вами й додому доберуся.

Саме тоді до них підійшов високий, як і Зінько, але трохи вгорблений старий чолов'яга у високих рибальських чоботах. Не зважаючи на Радивона, він обізвався до Зінька:

— Вже справився з ділами, можна й додому вирушати.

Зінько хитро підморгнув до Радивона, а потім замість відповіді, запитав у батька:

— Невже, тату, не пізнаєте?

Кострубаті сиво-руді брови старого рибалки полізли догори й він обмацав поглядом сина, а потім швидко перекинув його на Радивона. З-під довгих козацьких вусів ледве не вискочив вигук здивування, але рибалка стримався і байдуже запитав:

— Борульчуків синаш?

Помітивши рух Радивонної голови, він продовжував уже трохи глузливо:

— Набрид гречкосійвський хліб і закортіло рибалити? Чи може пустити за вітром рештки батьківського добра й знову повіятись на суходіл?

Від останніх слів Радивоні стало неприємно й він насупив брови. Зіньків батько хоч і не помітив цього, але більше не глузував і вже суворо додав:

— Рибальський хліб теж утричі черствіший став—полови шкуди не голяться, а матеріялу ні за які гроші не купиш.

У розмову встряв Зінько й пояснив, як Радивон опинився тут.

— Тоді годі теревенити й рушаймо, бо ондечки сонце вже сідає на воду,—перебив його батько й уже м'якше звернувся до Радивона:

— Скидай свої городські черевички та засукуй халосі. Побредемо до баркасу.

Сам, не чекаючи на відповідь, у чоботях побрів назустріч рухливій брижжі. Через хвилину всі трое брели водою до баркаса з високою щоглою, що гойдався на якорі в кількох метрах од берега, а ще через кілька хвилин затріпотіло нап'яте вітрило, загойдався загнuzданий шкот і баркас плавко, на легкому вітрі, рушив у відкрите море...

Сонце швидко наближалось до обрію і відповідно з цим мінився колір поверхні моря. Тоді як од жовто-гарячого соняшного диску й аж до баркаса з заходу простяглася широка блискуча смуга, на якій виликували-вигравали дивно-прекрасні блистки, на південь і схід море стало темно-олив'яне, що важко переливалося похмурими хвилями.

Радивон забрався на чардачок і, обіпершись на щоглу, сидів мовчки. Все єство його полонили незимовні почуття. Вуха дослухалися до того, як хлюпались об причілки баркаса зустрічні хвилі й хлюпання те йому здавалось за найкращу музичну мелодію, а погляд стежив за оточенням,—милим і близьким. У голові в плутаний вузол зав'язались уривки різноманітних думок. Парубкові вже здавалося, що він недавно лише вчора розлучився з морем, що сім років перебування на суходолі, за п'ятсот верстов звідси—були сон. Туті або жалю за щойно кинутим радгоспом—ані крихти.

До нього наблизився Зінько і спробував заговорити, але він так неохоче відповідав, що той і замовк швидко. Так було аж доки,—спершу на березі, що вже набагато віддалився, а потім і на водяних обр'ях затуманилися марева й на море впала, хоч і зоряна, темна південна ніч. Тоді Радивон наче пробудився од сну й, поступово жвавішаючи заговорив уже сам до Зінька. Закидав запитаннями, сам розповідав. Говорили вони напівголосно, щоб не дуже тривожити нічну тишу.

Зайшла розмова і за комсомол.

— Навіщо він нам здався! В Косачах жодного комуніста й комсомольця нема.

Обізвався і старий Довгань, що, лопихкуючи люлькою, весь час сидів мовчки коло стерна.

— З комуною, браток, нам не подорозі.

Радивон задиркувато запитав:

— Чому ж бо так?

— Тому, що без діла рибалкам різна ота комуна та комсомолія. Гречкосіям вона землі дала й ліктричеством хоче хліб їм пахати, кайлам теж—вроплани до послуг преподнесла, а рибалкам що вона дасть? Моря не приточить та й риби не народить.

Старий рибалка хрипляво зареготав власному дотепові. Згодом він трохи глузливо, але підозріло спитав:

— Чи не зробився ти, хлопче, бува комуністом?

Радивон ще задиркуватіше, ніж спершу відповів:

— А хоч би й так.

— То повертай своє вітрило назад, бо в нас робити тобі нічого. Рибалити ти не будеш, а людей баламутити довго не доведеться,—шию звернуть.

І лохмуро-суворо додав:

— У Косачах комуністів не люблять. Нехай кудись в інше місце з ліктричеством своїм ідуть.

До Радивона нахилився Зінько й на вухо прошепотів:

— Батько ненавидить електрику. Минулого літа приїздив до нас кооперативний інструктор і опріч усього—запропонував рибалкам заснувати товариство й провести в Косачах електрику. Рибалки погодились. Інструктор зібрав на якийсь лад п'ятсот карбованців і поїхав, а потім виявилось, що він обдурив усіх.

Радивон тільки невиразно щось пробурмотів. Усі троє трохи помовчали. Потім знову заговорили напівголосно самі вже хлопці.

— Невже й хати-читальні немає в Косачах?

— Нема. Позаторік було заснував її при школі вчитель, але скоро його перевели в село на суходіл, а до нас призначили багатосімейну вдову й на тому все покінчилося.

Радивон голосно зідхнув. Промайнула невесела думка:

— Косачі лишилися такими, як і сім років назад,—цілинний непорушний ґрунт. Глушина! Охо-хо-хо!..

Зінько зліз із чардачка на дно баркаса. Звідти гукнув:

— Ходи сюди, Радивоне, поспимо трохи, бо ще годин зо три пливти.

— Я не хочу спати, ще посиджу тут,—відповів Радивон і схилився над причілком у глибокій задумі.

Уже згодом він знову підвів голову й озирнувся. Внизу хропів Зінько (він швидко заснув), а біля стерна манячила постать старого Довганя: чи спав він, чи ні—невідомо. В кільконадцятий раз Радивон запитував власні думки:

— Що на самім ділі його жде в майбутньому? В радгоспі його навчили грамоти, відкрили очі й показали ту путь, якою він мусить іти вперед у своєму житті? Чи продовжуватиме й надалі йти тою путтю, чи схибне й зверне з неї?

Був молодий, відважний і тому сам собі рішуче відповідав:

— Не зверну.

Він простягся на чардачку й обома руками обняв виступ кіля баркаса. Дивився, як унизу кіль розрізав живу масу кольору осінньої ожеледі і дослухався до звуків оточення. Хвилинами здавалось, що то не баркас посувається вперед, а навпаки, якась дивовижна тварина-плазун, обіймає причілки його і шепоче-шарудить невиразні слова.

Вітер майже зовсім стих і ставало дивно,—звідки бралася дрібна брижжа навкруги баркаса, або від чого випиналося вітрило.

Тиша навкруги надзвичайна, тільки під баркасом приглушені звуки, ніби брніли там ослаблені струни басолі.

Але що це? Невже почулося? От знову... Ще раз...

Радивон підняв голову й нащулював уха.

Так, справді з п'ятьми назустріч прилітали якісь дивні звуки наче хто в церковні маленькі дзвони тихо дзвонив жалобу по покійнику.

Парубок здивувався надзвичайно.

— Звідки можуть дзвонити на морі?

Сам же зробив висновок.

— Мабуть недалеко берег... Але чого великого дзвона не чути? Ні, щось не те... Спитати Зінька?

Ноги самі посунулися з чардачка. Ступив на якісь мотузки. У ту ж мить погляд його майнув у бік корми. Помітив, що

старий Довгань, що до цього сидів нерухомо, якось по-чудному випнув наперед усе тіло. Радивон догадався—дослухається до невідомих звуків.

Перш ніж парубок налупав ногами Зінька, старий Довгань раптом зробив швидкий рух орцнув¹ шкотом: поли вітрила важко затрінали, рипнула щогла й баркас круто взяв убік.—рибалка повернув стерно. Радивон від несподіванки не втримався й наступив на Зінька. Той похалливо скопився.

— Що таке?

Радивон і собі здивовано вигукнув:

— У чім справа? Чого орцаєте?

І почав озиратися навкруги. Побачив, як у нічній сутені старий Довгань зняв засмальцьованого бриля й широко перехристився. Парубкові аж моторошно стало: здавалося, що ось-ось щось трапиться страшне й жахливе.

Тільки тепер подав свій голос старий рибалка. Він пробурмотів до Зінька:

— Хіба тобі вуха позакладало?

Жалібні дзвони вже чулися збоку, близько, майже поруч баркаса. Зінько прислухався й тривожно протяг:

— А-а-а!..

Радивонові незрозумілий був ляк обох Довганів і він мав уже запитати про це Зінька, як раптом його молодий зір піймав на воді в кількох сажнях від баркаса невиразні обриси, ніби плавала купа птахів. Звідти й неслися чудні звуки. Страшенно зацікавлений, він голосно вигукнув:

— Стривайте, дядку, я бачу щось!

І протяг руки, мов збираючись спинити баркас. Йому відповів сворий, трохи схвильований голос старого Довганя.

— Сиди мовчки й не латякай!

— Так я ж бачу...—почав було Радивон, але до нього присунувся Зінько й стурбовано буркнув.

— Мовчи!

Обриси зникли в сутені. Вже згодом Зінько запитав свого товариша:

— Хіба ти вже забув?

— Що саме?

— А як дзвони почує хто на морі?

Радивон аж по лобі вдарив себе долонею.

— Ага, пригадую!

У ту ж мить у його голові з калейдоскопічного минулого виринув спогад:

— Серед косачівських рибалок з давніх давен існувало повір'я, що коли хто вночі почує на морі дзвони, то або ж на того чоловіка чекає швидка аварія, або на тому місці перекинувся баркас і потопилися люди.

Одразу ж зрозумів ляк Довганів і всміхнувся про себе:

¹ Орцати—держати в трило ближче до вігру.

— Ще й досі вірять цьому. От, глушина!.. А шкода, треба було б довідатися, що та за музичні птахи плавали.

Замислився. Зненацька високо в повітрі хтось пронизливо й швидко закигикав, мов зареготала істерично жінка, і в ту ж мить повз його голову стрілою шутонував білий птах і зник у темряві. Радивон аж здригнув від несподіванки. Поруч сердито буркнув Зінько:

— Тю, щоб ти сказився!

А вслід цікаво й до батька:

— Чи не Юльчин бува це «Прудкий»?

Радивон перебив його: -

— То мартин¹ звичайний.

Але Зінько, не слухаючи, продовжував похашливо й тихше:

— Нуда «Прудкий», бо ондечки мабуть і баркас їхній.

Радивон погнався за рухом Зінькової руки: вбік ледве маячили в темряві обриси баркаса. Обриси зникли. На кормі сердито сплюнув старий Довгань.

— Сказано, пришелепуватий. Люди за п'ятдесят верстов поїхали ловити рибу, а він пасе разів під самим носом у Косачів. Аджеж тримунтан² усю рибу в море загнав. Пху!

Рибалка сплюнув удруге.

Зінько відчував, що для Радивона є багато в цьому незрозумілого, а через те підсунувся ближче і почав:

— Пам'ятаєш, Радивоне, старого Тишкуна?

Той жваво перешитав:

— Це того, що на ліхтарики рибу ловив?

— От-от...

Одразу уява намалювала Радивонові самотню постать з розкуйовдженим волоссям на завжди невкритій голові косачівського рибалки. Пригадалися й глузди старих та малих, що завжди подорожували йому.

Пришелепуватий,—і в очі й за очі говорили про нього.

— Скільки разів і за мною ганявся, щоб не дражнився,— закінчив свої спогади думкою.

Зінько напівголосно казав далі:

— Заборонили вже йому на ліхтарики ловити, бо через них баржа з хлібом на мілину сіла... Тишкун дійшов був того, що не на баркасі приладнував свої ліхтарики, а на поплавцях коло самої ставки³. Раз він далеко в морі їх виставив, а в цей час на вітрилах ішла баржа в Буданське. На баржі побачили його ліхтарі, подумали, що заблудили, круто повернули вбік і натрапили на мілину. Було тоді Тишкунові. В город забирали, думали, що він контрабандою промишляє.

Ох, ті ліхтарі! Пам'ятає їх добре Радивон. Звідкись уявив собі Тишкун, що коли підібрати відповідні колірні вогні, та запалити на воді, то до них хмарою посуне різна риба. Давав

¹ Мартин — птах із породи чайок.

² Тримунтан — північний вітер.

³ Ставка — 12 сіток рибальських, з'єднаних до купи.

тоді кушувати ліхтарі й підбирати та встановляти в них різнокольорові шкла.

Скільки глуздів було, скільки сміху! Але косачівчани хоч і глузували з Тишкуна, а водночас нишком пильно стежили за ним,—може й справді риба на вогонь ловиться.

Багато легенд ходило завжди між рибалками і вірили їм.

Зінько перепинив Радивонові думки:

— Тепер уже Тишкун не сам живе.

— Женився на старості літ?

— Ні, дівчину-приймачку собі взяв.

Хлопець ураз оживився.

— Цього ти, певно, не чув. Три роки назад він їздив на Арабатську коосу і звідти привіз дівчинку—сироту. Чия вона,—хто вона—невідомо. Записав у сільраді собі за дочку й живуть удвох. Юлькою звати її—вона вже дівка тепер. Але чудна якась, дика. На вечірниці не ходить, а з дідом у хаті весь час сидить. Мартина приручила і він ловить рибу для них.

— Коли б не божий птах, з голоду давно б померли,—обізвався й старий Довгань.

— Повіриш, Радивоне,—вів далі Зінько,—пудів зо три за день риби інколи наловить як селявка піде. Там такий чудний птах—завжди на Юльчиному плечі сидить—вона і ходить з ним усюди.

Щодалі, то дужче зацікавлювався Радивон,—отаких новин та таємничостей.

— Море завжди таємниче, може через те воно так і тягне до себе,—заворушилася думка.

— А красива чортова Юлька так і сказати неможна,—зігхнув Зінько й поліз на дно баркаса.

— Мабуть і ти, як інші, від неї дулю мав,—насмішкувато зауважив старий Довгань, запалюючи в кільконадцятий раз люльку.

— А вам яке діло!—сердито огризнувся син і замовк.

Більше вже ніхто не говорив. Радивон залишився з власними думками.

Заскочили в голову згадки про радгосп, дитинство, семилітнє блукання серед чужих людей. Уявляв майбутнє.

— А хіба я не між чужі люди їду?—сам себе запитував.

Згадав покійну матір і стало боляче серцю. В ухах знацька відголоском продзвонили жалобу таємничі дзвони. Наскоком урізалась ще одна думка:

— Що то дзвонило?

Думки не могли дати відповіді.

На кормі заворушився старий Довгань,—підближались до

Від прибережної дрібної гальки, яку завжди голублять сипі морські хвилі та аж до височенької колінкуватої кручі—на цілу верству сипкі піски. Тутешні люди кажуть, що ще за прадідів піски були—дно морське, і хвилі доходили до кручі та шгурмували гребінь її. Може це й правда, але очевидно давно це було, бо на пісках уже виросло ціле селище Косачі.

Величенське селище, халуи із двіста або й більше було в ньому.

Не пізнати тут тепер колишніх пісків.—людський розум та впергість перемогли їх. Майже всюди між халуи зеленіли кущі вишняку та виноградники і тільки вулиці, по яких не пройти й не проїхати та пустельні околиці, нагадували ще про піски.

На краю селища, під самою кручею, в одному з колін її—маленька халушка. Колись біла, а тепер дуже облуплена із завжди-зачиненими віконцями, на пустку скидалася вона. Колись ця халуна належала Хомі Борульчукові. Самий звичайний це був рибалка. Мав невеличкий баркасик, дві ставки сіжок,—та так і перебивався з хліба на воду з жінкою та маленьким сином.

Може б і до цього часу жив собі помаленьку Хома, якби не трапилося лихо, та таке лихо, якого озівські рибалки ще ніколи й не бачили—голод.

До цього була війна, потім революція, знову війна,—косачівчан це не хвилювало.

Десь поблизу на степових могилах гуляли махновці, з моря гуркотіли з гармат врангелівці, а косачівчани:

— Нам, значить, без діла, яка буде власть. Вообче ж ми пролетаріят, бо промисел рибалки—це каторга.

Погім же все загинло й косачівчани, обираючи в сусідньому селищі Махлаківці оільраду, твердо говорили:

— Ми за совєцьку власть, бо, значить, пролетаріят ми.

І знову продовжували своє зайняття: море, сіжки, берег. Раптом з'явилося нове людське страхіття—голод. Із-за степових могил та колінкуватої кручі прийшов він у Косачі. Рибалки спершу не злякались його й навіть глузували з селян, що приїздили по рибу.

— Ага, гречкосії, припекло! Дощик не випав, так уже й животики повідводило. А нам нічого, риба в морі посухи не боїться.

Але недовго глузували. Без хліба, сама риба остогидла до того, що й до рота не навернеш. Хвороба прийшла в гості в Косачі—почали люди, як мухи мерти. Захвилювались—перелякалися рибалки. Кинулися хто куди влучив хліба шукати...

Хсма Борульчук довго кріпився, а потім і він не витримав. Та як же його й витримаш, коли:

— Тагу, хліба хочеться!

І в очах болісне бажання, а маленьке тіло на очах тане-худне: от-от звалиться хлопець, зовсім. Шкода дитини,—дванадцять років пестив, через два-три роки ждав помочі собі в морі. Порадився Хома із своєю Пріською, полізли обов в скриню, але що там знайдеш, коли минулої зими найкращу одезку на ставку сіток проміняли. Вибрали сяке таке, прикинули на око ціну й зажурналися.

— Тут і п'яти пудів не виміняєш, а дорога?

Саме тоді в хату нагодився Григор, старший Прісчин брат, який щойно приїхав з далекої подорожі (їздив по хліб). Він порадив Хомі:

— А ти Радивона забери з собою. Він у тебе хлопець розумний—такого на Полтавщині візьмуть до себе за харчі. Тепер не яка з нього робота, а навесні скотину людям пасти-ме. От і позбудитесь дома зайвого рота. Пробуде там хлопець літо, а за цей час може лихо мише—поїдеш тоді й забереш назад.

Призька одразу в сльози.

— Ніколи в світі! Одним однісіньку дитину? І слухати не хочу.

Але Хома після ночі думок, вирішив інакше:

Григор правду каже. Ну привезу я п'яток пудів хліба, протягнемо два, нехай три місяці, а весну, а літо? Нам ще нічого, а хлопець уже й тепер на ладан дише. Поглянь навкруги, як людські діти мруть...

Поїхав Хома в далеку дорогу з Радивоном. Тут доля наче всміхнулася рибальці. На одній станції Хома зустрів свого знайомого, що колись служив за робочого в Ногіївського багатого рибника. Розговорилися, і рибалка довідався, що Василь, так звали знайомого, недалеко служить в радгоспі за коровника. Василь запропонував забрати Радивона з собою.

Пайку на нього видадуть одразу, а там і роботу йому вигадаємо.

Хомі лишилося тільки подякувати знайомого.

Так Радивон опинився в колишньому маєткові князя Маєвського,—щойно заснованому радгоспі Маєвщина, що через рік уже звався «Червоний Маяк». Спершу, дні й ночі плакав хлопець, сумуючи за рідним селищем і морем, потім потроху звикати став і, ласучи в полі радгоспівських підсвинків, уже тільки годинами плакав. Із Косачів не було звістки аж до самої осені, а коли й прийшла вона, то довго тужив хлопець—невесела була. Писала мати, що весною іде батько вмер і півроку вдовою вона живе. Ще писала Пріська, що хлопцеві доведеться пожити в чужому краї до весни, бо тепер нікому за ним поїхати та й грошей нема на це...

Минали дні й у людській згадці пикувалися в туманні колони довгих місяців і років. За Прісчиним листом був уже Радивонів:

— Тепер, мамо, мені стали тут гроші платити за роботу. Зароблю трохи, так я й сам приїду.

А далі вже більше, ніж на дорогу захотілося заробити. Тута за матір'ю та Косачами тягнула хлопця в далеку путь, але спиняла думка:

— Виросту великим, зароблю багато грошей—тоді й приїду. Ог здивую всіх у Косачах, аджеж маленьким звідти виїхав! Найдужче хотілося Радивонові—це швидше вирости.

Потроху навчився хлопець грамоти. Записався в комсомол,—змінювався свідогляд його.

Час чорним пущком присмалив верхню губу—парубком став. Невідомо, коли б Радивон ступив рішучим кроком на шлях, що веде до далеких Косачів, якби не телеграма.

В тифусовім маринні саме лежав парубок, як принесли її.

Не від матері, а від дядька Григора була вона:

— Мати вмерла, приїжджай ховати.

Не показали Радивонові телеграми і тільки, коли після плямистого міг уже хату переходити, довідався парубок про неї. Видужав остаточно й одразу вирушив у путь на південь...

III

На селищному причалкові, в передсвітанковій млі Зінько пропонував Радивонові:

— Ходім до нас, переспиш до сніданку, а тоді й підеш до дядька Григора.

Старий Довгань підтримав сина:

— Правда, тобі ж усе рівно.

Але Радивон відмовився. Почуття тривожної радості й водночас невідомої боязкості полонили його душу. Відчуваючи під собою рідний берег, раділа душа, а за думкою—що жде сьогодні, завтра—ховалася безодня. Хотілося бути одному.

Парубок попрощався з Довганями, подякував за баркас і зник у млі. Пішов берегом, прислухаючись до тихої буркотняви прибережних хвиль. Ось назустріч із пільми виринули обриси чийось приколів для сіток. Радивон підійшов до одного й схилився до нього в глибокій задумі. Так, нерухомо простояв кілька хвилин.

Зненацька вдалечині тоскно й принизливо закричала сполохана чайка й Радивон здригнув від несподіванки. Радісне почуття миттю зникло, а натомість, спершу притадалися, а потім наче й вуха впіймали дзвони жалоби, що кілька годин тому він чув у морі. По цьому думки перескочили на покиїтну матір і уява йому змалювала милі, близькі зморшки...

До цього, всю дорогу, навіть і тоді, коли йому показали телеграму, а потім і листа дядькового читав він якось не вірив, що вже ніколи більше не побачить матір. Розум говорив, що вона померла, а все ество одностайно заперечувало це.

Тільки тепер, коло чужого прикола, під тиху розмову моря повірив, що дійсно матері таки в нього немає. Чи то зне-

нацький крик зляканої чайки вплинув на парубка, чи згадка про таємничі дзвони—невідомо, але Радивон ураз відчув, що він тепер сирота. На душі стало порожньо-холодно, аж затрусивсь бідолаха. По хвилі важко зідхнув і пішов манівцями через сипкі піски...

Селище спало й навіть пси не наважувалися будити тишу. Спало, бо легко було спати,—присипляв близький і тихий, ніби шелестіння листовиння, гомін водяних просторів.

Поминувши кілька будівель, Радивон спинився над височенькою—майнула думка: «така ж сама, як і сім років назад»—акацією, що схилилася над присадкуватою халупою. Вже мав намір відчинити хвіртку, щоб ступити в двір, але роздумав:

— Не треба, мабуть, будити дядька з тіткою.

Повернувшись знову на вулицю і пішов туди, де до колінкуватої кручі суходолу попритулялися крайні халупи-селища. Ось і батьківська хата. Воріт і хвіртки в кам'яному баркані не було, невеличка повітка, що стояла поруч хвіртки світилася голими ребрами: пустою вийнуло з рідного обійстя. Радивон обійшов навколо хати з полупаними стінами та щільно зачиненими віконницями й присів у вишнику. Далі поклав клунок під голову й приліг. Утома прогнала геть думки й турботи,—він починав дрімати.

Але так заснути й не пощастило. Коли Радивон мав уже перенестись у забуття, з хати, яку він вважав за пустку, почувся грубий чоловічий кашель. Хлопець здригнув і прожогом схопився на ноги. В першу мить, рука лапнула за бік, де в сорочці були зашиті гроші—їзда у вагоні привчила, а потім почав злякано озиратись.

— Хто? Що воно?—блискавкою сплуталось у голові.

Кашель почувся вдруге, трохи глухіше—людина з хати вийшла в сіни—і щось давнє й знайоме не пізнав, а відчув Радивон у тому кашлі. Вхопив у руку клунок і пішов до хатнього порога. Вже розвиднялось. Погляд піймав на порозі присадкувату чоловічу постать, а вслід почувся сердитий голос:

— Хто тут бродить?

За хвилину парубок був коло порога.

— Здрастуйте, дядьку!

Дядько Григор широко розплющив очі й ці, трохи схвильовані, Радивонові слова накрили його—надзвичайно здивовані:

— Невже племеш?... О! Де ти взявся?

Григор щиро обняв племінника й запропонував іти снідати. Ідучи дорогою, пояснив:

— Ідолов народ распаскудився! Ворота з хвірткою винесли, покрівлю на повітці розібрали,—вже було почали доби-

ратись до хатніх вікон, так я став тепер, коли дома буваю, ходити ночами стерегти.

Говорив, а сам пильним поглядом з-під темнорудуватих брів обмацував постать гостя. Наслідки цього обмацування були такі:

— Парубок уже ти, хоч жени, а мов недавно хлопчиком маленьким був. О-хо-хо, літа!

І зідхав. Коли прийшли в хату, стара Шугайха—тітка не вірила своїм очам. Вона то ходила навколо Радивона, то хала-ла за руки й все приказувала:

— Невже це ти, Радивоне? Диви! Та ні...

Дядько одразу приступив до діла:

— Ти як, племеш, зовсім? Чи так, тільки хвоста показати?

Радивон посміхнувся. Шугайха напустилась на чоловіка.

— А хто б від рідної хати тікав. І так на чужій стороні хлоп'ячі роки загубив, себе посиротив.

Тітка леленою витерла очі. Шугай замахав на неї руками, ніби сказати хотів:

— Хоч першого дня не нагадує сумного.

Потім, коли стара вийшла з хати, про діло заговорив:

А як з грішми? Вистачить на ноги сп'ястися? Бо баркаса нема, мати ще перед хворобою продала, а сітки ще раніш до чужих рук попали.

Коли ж довідався, що трохи в грошей, поляскав племінника по плечах.

— Це добре. Поїдемо в Ногіївку й купимо баркас,—там, я чув, в одного рибалки продається. Без сіток поки трохи в колодки вберешся, обійдешся; я тобі супрягу підшукаю.

Радивон розпитував про справи, про Косачі, про життя. Шугай злісно сплюнув.

— Погано, племеш, погано, любок. Злидні вхопити за горлянку й дихати не дають. Сам знаєш які в того достатки, в того в баркас, а сіток немає, або навпаки і доводиться сирягатись удвох-утрьох. І половини бувають гарні, а їсти катма чого. Рибу дешево кооперація приймає, а сорочок.¹⁾ матеріял кусається. Робиш завжди наче на каторзі, життям повсякчас ризикуєш, а от—нас двоє тільки, але й кошійки зайвої за душею немає. І-і, дорожнеча!...

— То може кооперація в тому винна?—перебив Радивон.

Шугай замахав руками.

— І не нагадує, любок. Кооперація отут,—показав він на свою засмаглу шию,—у нас сидить. У Косачах немає своєї кооперації, у нас, значить, тільки крамниця від махлаківського кооперативу та рибна сушня з засолочною. А знаєш хто над цим усім орудує? Глива Харитін. Ти хоч і малий був тоді, як тут жив, а повинен пам'ятати. Це той, що колись мав свою сушню й засольню.

¹ Сорочки — нитки на сітки.

— Пригадую. У нього велика хата під залізним дахом?

— Во! так слухай, племеш, яка тут хитра машинка. Колись цей самий Глива як приймав від нас рибу, так три шкури, драв, а тепер удвічі гірше. Ми просто стогнемо під ним і нічого зробити не можемо. Не брати в нього матеріялу й не здавати риби,—неможна. бо все найпотрібніше тепер розподіляють через кооперацію. Звісно, не воі стогнуть, одна тільки косачанська злидота, а двобаркасники та трибаркасники руками й ногами за Гливу. Тим добре.

— Невже нічого неможна Гливі зробити? — здивувався Радивон. — Аджеж злидоти серед косачівчан більше ніж дуків.

— Можна і вже робили. Взимку їздили жалітись в Ногіївку до району. Помогло. Прегнали, а натомість настановили, кого ми хотіли—Целюшка Опанаса! Отут і почалася машинка.

Шугай засовався на лаві, на якій сидів.

— Усі наші дуки як один перестали здавати в Косачах свою рибу. Почали її возити аж у Буданське на базар. Одразу ж кооперативний пункт почав удвічі менше риби збирати, бо в дуків по п'ять ставок сіток у кожного й по кілька посудин гачків. Махлаківське кооперативне начальство тоді й собі до району: «мовляв негодиться, треба знов настановити Гливу. Він спец».

Шугай когось перекривив:

- Спе-е-ць!..

— Що ж він такого виробляє отой Глива? — зацікавився Радивон.

— Ось послухай. Приміром, привезли зитку чи інший рибальський матеріял до крамниці. Ти думаєш, продають, кому в в ньому справжня потреба? Ні. Роздають відповідно тому, хто стільки риби здав. А скільки можу я злати, коли на одну ставку спрягаюся з кимсь удвох? Звичайно менш, ніж Глипавка в якого п'ять ставок, волокуша, два баркаси й два наймити. Отут поміркуй? Глипавці все, а мені дуля під ніс. І не тільки рибальський матеріял так розподіляють, а й інший крам, якого дуже тяжко десь дістати, як приміром матерію. Повіриш без штанів ходимо. І це все Глива крутить.

— Здорово. — протягнув Радивон, зідхнув і замислився. Потім, наче відповідаючи власним думкам, він голосно продовжував: — Всетаки цього не повинно бути. Гливі треба дати прочухана з кооперації.

Дядько Григор жваво й трохи глузливо підхопив:

— Може ти даси прочухана?

Радивон байдуже відповів:

— А хочби й так.

Шугай пильно подивився на племінника і в задумі проговорив:

— Може. Ти там коло гречкосіїв трохи обітерся. Кажеш, у комсомолах? Комсомол це для нас штука дивовижна, як, приміром, для гречкосіїв морська коровка.

Останні слова рибалка вимовив з посмішкою.

Потім, ніби схаменувшись, похапливо додав:

— Тобі спати хочеться, а я балачками годую. Нехай іншим разом поговоримо. Йди на двір у повітку спати.

— Ні, краще я піду в свою хату. Дайте ключ, — перебив стомлено Радивон.

— І то діло. Виспишся, а завтра я передам батьківське барахло. Воно в мене приховане.

Разом вийшли на двір. Радивон мав уже вийти з двору, як дядько Григор жваво заговорив:

— Ми вже й про баркаса домовились, і все, а рибалити то ти вмієш?

Радивонові зробилося ніяково, але все ж він одверто відповів:

— Колись покійні батько брали кілька разів, — бачив, як воно все робиться, але попервах, буде важкувато. Якось справлюсь.

— Знаєш що, племеш? Сьогодні в полудень я думаю злітати верстов за п'яток од берега й засипати ставку, може яка поганенька селявка впіймається. Іди відпочивай, а тоді я нагукаю і коли хочеш, поїдемо разом.

Радивон радо погодився...

Селище Косачі величеньке, але новини тут розлітаються блискавицею. Очевидно постарався Зінько Довганів, бо тільки соняшні проміні позолотили морську брижжу, від прибережних халуп і аж до тих, щодо кручі суходолу попритулялися, перелітала новина:

— Борульчуків сирота додому повернувся.

Як і всяка новина, вона обростала пльотками.

— Грамоту, як облакат знає. В комуністах числиться. Комісаром був.

Отож, не дивно, що віддалення від дядькового двору й до своєї хати Радивон не п'ять хвилин ішов, як завжди, а кілька годин, бо людська цікавість на кожному слові штурмувала запитаннями. А добрався до хати, то не дали вже спокою косачанські парубки. Щось із десятка за Зіньковим проводом їх прийшло. Цих однаково цікавило, — і сам Радивон, і його хата.

— Як собі хочеш, Радивоне, а пускай до себе вечерниці, бо більше ніде, — так заявив перший косачанський гульвіса, високий чорний Микола Дунь. — Ми просили дядька Григора, так хіба ж то людина. Наче й забув, як сам він колись парубкував.

Радивон відповів двозначно:

— Там побачимо.

Цілий день у Борульчуків двір заглядали цікаві, — все селище побувало, а відповідно цьому й збільшилося пльоток. Стара Комашиха, що жила проти Гливи, божилася, ніби сама, на власні вуха, чула як Радивон хвалився, що грошей привіз цілу тисячу

Гливаха крізь зуби цідила:

— Звісно, раз у ті розбишаки-комуністи пішов, то й не одну тищу можна привезти. І задріпа.

Опівдні вже ходила така чутка:

— Бідовий Борульченко. Хоче, парняга, Гливу осідлати.

Кооператора це збентежило й він сам заявився в Радивонів двір. Поздоровкався за руку і, як усі, запитав:

— Що чувати?.. Що думка робити, рибалити чи що?

На останнє запитання Радивон задиркувато відповів:

— Рибальський колектив засновувати, щоб було кому в рибальською куркульнею боротися.

Глива тільки кислю посміхнувся.

Коли Шугай прийшов уполудень загадувати їхати на засипку, Радивон ще й очей не заплющував. Усе ж не відмовився їхати й вони з дядьком пішли на берег. Тут сам дядько тільки люльку курив, а Радивон під його пильким поглядом усі приготування робав: згорнув і приготував до засипки ставку сіток, сам напинав вітрило на баркасі, сам знімався з якоря. Парубок хоч і незграбно, але все це виконав, за кожним рухом пригадуючи, як це робилося сім років назад покійним батьком.

Пливли помалу, бо вітру майже не було й часто безсило тріпотіло вітрило. Брижжа була сестільки мала, що морська просторінь скидалася на подзьобане шкло.

Засипав ¹ теж Радивон. Дядько тільки голосом показував та інколи допомагав. Коли засипали всю ставку й поставили буйок ², Шугай навіть похвалив племінника:

— Для першого разу дуже добре.

Одразу ж рупили до селища. Вже сонце було близько водяного обрію. Радивон замислений сидів коло стерна. З задуми його вивів дядьків голос:

— Ото рибалки дотепні! Ні засипати, ні ламати не треба.

Парубок підняв голову. Недалеко на морі гойдався на якорі чийсь баркасик. Але Шугай не на нього показував рукою. Радивон погнався поглядом за рухом руки й побачив у передвечірній блакиті височенько біло-сталевого мартина, що красиво кружляв на одному місці. Раптом птах стрілою кинувся вниз у воду, ще мить — і він уже підхопився над водою, несучи

¹ Засипати — ставити у воду сітки.

² Буйок — сторчова палиця з прапорцем на поплавках. Показує місце засипки.

дзьобу величеньку рибу. Полетів у напрямку баркаса. Радивон простежив за ним. На передньому чардачку баркаса, що ойдався на воді сиділа, звисивши за причілок босі ноги, дівчина. Власне віддаль не можна сказати, що дівчина, а швидше юрноголовий кучерявий хлопець. Обличчя добре розібрати не можна, але й здалеку було видно, що воно надзвичайно красиве.

Радивон бачив, як птах знизився над самим баркасом, випутив з дзьоба рибу, далі сів на плече дівчини, радо кигикнув і знову підхопився у блакить. Парубок механічно скерував стерно в напрямку баркаса з дівчиною.

Тимчасом Шугай бурмотів:

— От рибалка дотепний!

Радивон тихо запитав:

— Це Юльчин «Прудкий»?

— А ти звідки знаєш? — здивовано перепитав Шугай.

— Мені Довгані казали. Ми їх зустріли вночі.

— Де її взяв той божевільний хто зна, а дівчина на прощуд. Чи то полька, чи єврейка. Отак приручити мартина. Це ж дуже рідко кому щастить! Велике щастя жде Юлька.

Шугай баркас уже плів зовсім близько од Юльки, що зацікавлено дивилась їм назустріч і Радивон тепер міг добре придивитися до дівчини. Але так усю постать він і не розглядив, бо його погляд одразу прикували до себе великі темні очі під тонкими веселками бровами, — очі, яких парубок зроду ще не бачив. Вони пропливали мимо. Шугай напівголосно зауважив:

— Як вона може жити з отим Тишкуном. У нього ж десятої кленки не вистачає.

Чи то його слова почули на сусідньому баркасі чи ще інше — невідомо, але з дна його підвелася кострубата постать старого діда з розкуйовдженим сивим волоссям на некритій голові.

Радивон відразу пізнав у постаті Тишкуна. Дід сердито забурмотів, а у відповідь, блиснувши до Радивона білизною двох рядочків зубів, дзвінко засміялась Юлька.

Той сміх до самого берега лящав у парубкових ухах.

Далеким відголоском він продовжував дзвеніти і тоді, коли Радивон пізно лягав спати у своїй хаті.

IV.

Радивон приглядався до косачівського життя, і потроху розчаровувався, — таке безпросвітньо-нудне, як осіння мгичка здавалося воно йому. Живучи в радгоспі, при згадці про батьківщину, уява завжди малювала йому принадні й чарівні картини. Тоді діяли спогади дитинства. Ще й сюди їдучи, — поїзді, по дорозі в Кам'яно на морі в баркасі Довганів — при

тривожній думці: — Що жде мене там? — десь глибоко на душі певність викликала мрію: «там спереду краще, все гірше лишилося позаду». Бажання тоді цепенало майбутнє в суцільну волоту канву.

А тепер? Радивон нічого не розумів і непевно озирався навколо. Як починати нове життя?

У радгоспі бувало тільки вечір — одразу до клубу, — а там газети, книжки, стінгазета, а коли влітку — на фізкультурні змагання, інколи збори, наради, що-суботи і свята кіно. Все це чергується, і не знаєш куди йти, що робити. А тут? Тут, коли запитав у Зінька про футбол, той тільки свиснув.

— Юринда. Бачив у Буданському, якісь дурні м'яча підкидали. У нас їх би засміяли. То діло семилітніх кашників, а парубкам воно не личить.

— Що ж ви робите у вільний час?

— Го-го! Аби вільного часу було досить. Складчину влаштовуємо та горілку п'ємо, з дівчатами гуляємо.

Або газети.

— Глива передплачує окружну, а більше ніхто. Та й хто читатиме їх.

У радгоспі тільки й чуєш бувало:

— А як воно там Дніпрельстан? Що чути про наміри Польщі?

А в Косачах, у вільну годину між роботою - половами — безпросвітне пияцтво, матюки та бійки.

Першого ж вечора, не маючи під рукою ні газети, ні книжки, Радивон сам себе запитав:

— Що ж я робитиму?

І в кільканадцятій раз на запит сам собі відповідав запитом:

— Невже так - таки нічим і не відзначився поступ? Аджеж колись ніби навіть краще тут було.

Парубок не розумів, що роки дитинства, не зважаючи на дійсність, завжди профарбовані радістю та безтурботністю, і він сам інший став.

Від безлічі думок Радивонові робилося надто вже тоскно. Тоді він ішов за хату, піднімався на виступ кручі й дивився, туди, де під пекучим промінням тихо ворухився скляно - блакитний велетень - плазун — море. Безкрайя велич перед очима потроху проганяла геть труботні думки, хлопець заспокоювався і вже голосно сам до себе говорив:

— До роботи приступати треба. Помічників собі шукати, щоб тоді гуртом скерувати стерню життєвого човна на іншу нову путь...

Через кілька днів вони з дядьком Шугаєм поїхали в Ногі-Івку. Туди було два діла: баркас купити й у райкомі на облік узятися. Дядько, підморгуючи, говорив:

— Купимо баркас, за роботу візьмешся, а там і про хазайку треба подумати.

Коли він це говорив, у Радивоновій уяві проймайнули два рядочки білих зубів, стрижена дівоча голова і парубок мимохіть посміхнувся.

У райкомі Радивона зустріли радісно:

— Нашого полку прибуло. Якраз доречі — в Косачах розорушиш роботу. До цього часу нам не щастило зробити там щось. Сил нема — робити нікому, та й народ тут... У-у, народ!

Секретар райкому покрутив головою. Радивон почав жалітись на відсталість, на нудьгу, на брак роботи. Згадав і за кооперацію.

— Ремствують бідні рибалки. Глива, завідувач просто в очі з усіх глузує.

Опріч секретаря в райкомі сидів якийсь низенький комсомолец. Секретар звернувся до нього:

— Скільки я тобі казав, щоб отого Гливу ти в три шії погнав. А ти все, мовляв, пльотки, чоловік — роботяга.

У низенького комсомольця злісно блиснули очі.

— Вам добре говорити, а спробували б ви поробити на моему місці. Звільняли Гливу, та що з того вийшло. Судити з боку легко.

Радивон став заперечувати.

— Через те, що багатії за Гливу. А досить тільки вміло повести роботу, то інші наслідки будуть.

Трохи згодом додав:

— Комсомолії в Косачі треба.

— А от ти її заведеш там, — жваво підхопив секретар — Якнайшвидше набирай кандидатську групу, а самого тебе ми приєднаємо до Махлаківського осередку.

З райкому Радивон виходив разом із низеньким комсомольцем. Парубок не розумів, чому той одразу поставився до нього вороже. Надворі низенький напівглузливо і водночас сердито заговорив:

— Не будь, браток, прудкий такий. Спершу придивись, пороби, а тоді вже суди. Всі такі розумні, що приїдять із суходолу. Звикли там на заводах бузу розводити та думають і тут так. Ні, браток. Бачиш ото море й смугу берега. Всюди по тій смузі інші звичаї, ніж на суходолі. Тут комсомолец повинен в інші чоботи взутись і старе бузотерство забути, бо інакше...

При останньому слові в голосі низенького відчувалася навіть погроза. Радивон непевно його запитав:

— А ти звідки? Хто?

— Секретар Махлаківського осередку й голова тамошнього кооперативу.

Радивон широко вирячив очі.

— Що?

— Нічого. Брось задаватися і роби так, як інші роблять... Між іншим збори осередку в нас по вівторках.

Низенький крутнув на закаблуках і пішов геть. Радивон, міркуючи, рушив на рибальську слобідку в Ногіївці, де на нього давно вже чекав дядько. За півгодини він знайшов Шугая. Той майже вже приторгував баркаса. З Радивоновим приходом швидко в ціні зійшлися остаточно. Помогоричували й надвечір рушили в Косачі, ведучи на буксирі куплений баркас...

Косачівські хлопці знову напосіли на Радивона:

— Пускай у свою хату вечерниці.

Парубок не знав, що робити. Порадив дядько Шугай:

— Пусти, нехай молодь розважається. Дівчата за те тобі хату прибиратимуть.

Але Радивон усе ще вагався дати свою згоду. Косачівські парубки вже говорили між собою:

— Здається, кайло. Морду б йому набити.

Кайлами в Косачах звали всіх робітників. Радивонові не хотілося ворогувати з хлопцями.

Була ще думка:

— Може тоді швидше наберу кандидатську групу.

— Усе це переважило.

Першої ж неділі в його хаті тужила гармошка, а на перебір їй незграбно тупотіли пари дебелих ніг. Потім пили горілку, грали в «сторчака», «кузмірки».

Молодий господар дивився на своїх червоних від реготу гостей і в голові йому скакала думка:

— Що тут можна зробити?

Згадав. Поліз у свою торбинку й звідти дістав тоненьку книжку. То була гумореска О. Вишні: «А ну, хлопці, не піддавайсь». У Радивона склався намір:

— Спробую почитати, чи не краще це буде за «сторчака».

Коли він вибрав слухну хвилину й вимовив перші слова книжки, до нього підійшли Зінько й Микола.

— Кинь, книжки не про нас. Ондечки Василь хай краще розкаже, як стару бабу одну сватали.

Але Радивон не кидав і не зважаючи на те, що йому переставали розмови та сміх, він продовжував читати. Вимовляючи слова, водночас чув як поволі стихали голоси й дівчата та хлопці починали прислухатись до читання. Радів, а через те трохи тримтів голос. Кінець другої сторінки вкрили жваві пересміхи, а коли закінчив гумореску — від реготу розпирало хату.

— Отакого, чортяка, написав!

У Радивона сміялась душа.

— Почну з цього, а там і за газети, як почнуть приходити, візьмемось.

(Він, будиши в Ногіївці передплатив через листоношу газети).

Всі просили, навіть діди - рибалки умовляли, щоб Радивон пустив у свою хату хлопців, але після першої ж вечірки на селищі почали говорити:

— Сказано комунія, невіра, одбився від батьківського звичаю. Мати недавно померла, а він витанцьовує.

Та Радивон не потурав. Він вилазив як і завжди надвечір на кручу й цілими годинами просиджував на виступі. Прислухався до стоголосої розмови моря і вдивлявся то в тмяну сивизну вечірніх далеких обривів, то в сірі плями селищних халуп, що наче спали, приспані тихими подихами солоного вітру.

Радивон думав свою думку: як розворушити селище, як збороти оту дідівську наморочливу думку:—Наше діло—море, берег, сітки та ще помогоричити, коли вдалий полов. Усе інше — химера.

Всюди в хати - читальні, вистави, кіно. Хіба й тут спробувати щось зробити? Парубок кинувся було до косачівських культурних сил. Де вони? Ясно — в школі. Ідучи до обідраної халуни, де містилася школа, він думав:

— Усе таки хоч чимсь та відзначилася революція в Косачах. Є таки надбання — школа, а до революції і тієї не було.

На порозі школи побачив худу, виснажену клопотом стареньку вже вчительку. За полу трималося двоє дітей. Радивон тільки глянув на неї, одразу ж розчарувався в культурній силі.

Заходив парубок і до кооперативу. Його зустрів завідувач солоденько - глузливою посмішкою:

— Приглядаєтесь до наших прощпектів.

У кооперативі крім соли та горілки — нічого. На зауваження — глузлива відповідь:

— Тепер усюди норми, що дають те й бери. Савецька власть знає якого краму рибалкам треба дати — горілки. Мовляв, пийте, щоб веселіш у морі погібати було.

Глива задоволено реготав. Якийсь старенький дідок, що на той час саме зайшов у крамницю, зауважив йому:

— Ти б Харитоне, реготав менше.

— Хібащо?

— А те, що в багатих рибалок сундуки тріщать від матерії та іншого цінного краму, а в крамниці горобці свистять. Усе пороздавав.

— Хто ж винен, що вам, діду, злидні не дають купувати, — пробурмотів Глива...

Інколи, в хвилини найбільшої нудьги в Радивонову голову спадала думка про Юлька і перед очима виростала, наче жи-

ва постать стриженої дівчини з широкими чорними очима. Тоді Радивон ішов на другий край селища, до старенької халупи, що стояла осторонь і ніби зередлива вівця від отари, намагалась відбитися від загалу селищних халуп. Мов би поспішаючи кудись по ділу проходив хлопець повз халупу, але її двері були зачинені.

І незрозуміла туга стискувала серце, ще більша нудьга охоплювала душу.

Рибальство теж не могло дуже захопити парубка, бо тримунтан загнав рибу далеко в море—полови були невдалі.

(Радивон почав рибалити в супрязі з Миколиним батьком—старим рибалкою Дунем).

У вівторок надвечір він пішов у Махлаківку на збори осередку. Секретар осередку, той низенький комсомолец, якого він бачив у райкомі, зустрів його надзвичайно вороже.

— Ти чого розвалюєш мою справу? Я скільки сил витратив, щоб налагодити, а ти підкопуєшся?

— Що саме?—здивувався Радивон.

— Підбурюєш косачівчан, щоб відокремитись від махлаківців і заснувати власне кооперативне товариство.

— Он воно що! Та й швидко тут чутки розносяться,—ще дужче здивувався парубок у душі. Здається лише з двома-трьома чоловіками похвалився про свою думку, а вже й махлаківці знають. Треба надалі бути обережнішим.

Від того, як провадилися збори осередку Радивон аж жахнувся. Не серйозна доповідь або обміркування якоїсь справи, а соромницькі анекдоти, регіт—те саме, що він чув у себе на вечерниці. І тільки наприкінці секретар прочитав якийсь райкомівський обіжник. Навіть на нього—чужу для них людину—не звертали уваги.

— І так у вас завжди проходять збори?—поцікавився Радивон у свого сусіди.

— А чого? Хіба не весело?—здивовано відповів той.—Хіба нудні доповіді краще?

Коли збори було оголошено закритими, до Радивона підійшла низенька смаглява комсомолка з кирпатим задиркуватим обличчям.

Ти з Косачів?—запитала вона. Парубок кивнув головою.

— Борульчуків Радивон?

Він знову кивнув.

Дівчина капризно стулила губи.

— Чого ти там підкопуєшся під мого дядька?

— Якого дядька?

— Гливу Харитона.

Радивон закліпав очима. Не встиг відповісти нічого, як до дівчини підійшов секретар осередку, шарпонував за руку й потягнув із кімнати. Вже у дверях повернула вона голову й кинула призириливо:

— Брось задаватись!

Хотіла сказати ще щось, але секретар не дав. Радивон стояв остовпіло. В цю мить уха його піймали з надвору дзвінкий голос:

— Максиме, коли ж наше весілля?

Максимум звали секретаря осередку—Радивон це знав.

— Ага!—задумливо прогигнув про себе.

Замислений лишив Махлаківку. Йшов і сам до себе говорив:

— Тепер зрозуміло, чому Глива міцно тримається. Зрозуміло й те чому вороже поставився до мене секретар.

Від Махлаківки до Косачів чотири веретви, а Радивонові за думками вони здалися за гони. Наче й не йшов, а от уже й виступи кручі, за якою на пісках ховалися Косачі. Парубок припинив ходу, а потім і зовсім спинився. В проваллі виступу росли низенькі кущі терну. Він підійшов до кущів і приліг під ними відпочити.

Сутінь пізнього вечора разом із солоними випарами важко снадала на оточення. Поруч темніло море. Здавалось, що то не море, а якась чорна безодня, що в ній колихалися тумани. Воно було спокійне і тільки коли притулити близько до землі голову, то чулось раз-у-раз його приглушене зідхання, наче десь близько спала нагодована велетень-тварина. Так пренаймні здавалось Радивонові. Він лежав тихо, боячись розбудити ту невідому тварину.

Так лежав довго. Мав уже намір уставати та йти в селище, коли майже над головою почувися слова пісні. Аж здрігнув від несподіванки. Блискавицею скакнула думка:

— Хто воно? Як же я не чув кроків?

Співав тонко, трохи сумно, мелодійний дівочий голос. Радивон пришикнув і прислухався до мелодії, але скільки не силикувався розібрати слова пісні, зробити цього не міг. Дівчина вимовляла незнайомі, чужі слова. Щось схоже Радивон чув колись у радгоспі. Там працювала біженка з Румунії—молдаванка й ніби теж таких пісень співала. Щодлі співала дівчина, то більше якийсь невимовний сум обгортав хлопцеву душу. Завмирало серце.

— Невже це та... Юлька?—з уривків бажання сплілося запитання.

Зненацька над головою зашелестіло й угорі почувся полохливо-пронизливий крик мартина. Так ці птахи кричать, коли чують близько свого лютого ворога. Водночас пісня обірвалася.

— Нуда вона,—радісно переконався Радивон. Хотів схопитись і бігти туди, звідки щойно лилися звуки чарівної пісні, але якась невідома сила втримала під кущами. А мартин кричав угорі ще дужче. Замість пісні над головою почувися голоси. Радивон напружив увагу.

— Чого ти ховаєшся від мене?—питав грубий парубочий голос. Говорилося приглушено, але все ж Радивон пізнав той голос.

— Микола!—зірвалось з його губів здивування.

Парубковому голосові відповів дзвінкий дівочий.

— А чого ти чіпляєшся до мене?

Знялася суперечка. Потім із суперечки відокремився дівочий стриманий зойк.

— Геть! Пусти! Укушу!..

Чути були, як близько борюкалися дві істоти. Мартин наче збожеволів, лопотів крилами, то падав майже на землю, то враз підносився у височінь, і дико кричав. Відголоском його крикові десь далеко на морі сполохано закигикали чайки.

— Ой!—зойкнуло ще раз.

Радивон серцем відчув, що тут, поруч, потрібна його поміч. Схопився на поги і схвильовано крикнув:

— Що таке? Хто тут?..

І в одну мить опинився на кручі. Щось у білому майнуло на бік, а перед Радивоном виросла Миколина постать.

— А тобі яке діло?—важко дихаючи просичав той назустріч.

— А тобі не соромно ото лізти до дівчини,—кпнув йому Радивон. У цю мить поруч промайнула стрижена голова й не встиг ніхто й слова вимовити, як здоровенний і дзвінкий ляпас залунав на Миколинім лиці. Близенько радо закричав Мартин і шугонув у напрямку селища.

— Оце тобі за образу!—гукнула вже потім дівчина й вітром полетіла вслід за марином.

Усе це продовжувалось може хвилину. Перший опам'ятався Радивон і з протягом вимовив:

— Здорово!

Це слово призвело до пам'яті й Миколу. Він злісно сплюнув і вилаявся. Потім наблизив до Радивона своє зле обличчя і з притиском у голові просичав:

— Де ти в чорта лисого взявся!

Далі, ніби щось згадавши, ще сердитіше додав:

— Яке твоє було діло вмішуватись?

Замовк і пострибав із кручі вниз. На душі в Радивона стало чомусь одразу радісно-радісно. Він ніби витримав щойно вперту боротьбу й зараз упивався насолодою перемоги.

V

З кандидатською групою Радивонові не щастило. Хлопці в дівчатами збиралися до нього в хату, навіть інколи газету слухали (Радивон уже одержував), але коли останній пробував на одинці з кимсь заговорити про комсомол, то той і слухати не хотів. Один тільки Зінько Довганів погодився та й то після

довгої балачки. Коли Радивон уперше нагадав Зінькові, той аж руками замахав:

— Тю! Я ще не здурів! Нащо той комсомол мені здався?

Довго й не один раз доводилося Радивонові говорити про значення та завдання комсомолу, доки Зінько нарешті сказав:

— Та воно може й так, але соромно одному приставати до комсомолу. Ти ще кілька хлопців підговори.

— А ти допоможи мені.

— Я не вмю, ти вже сам.

Радивон із усіх сил старався, проте справа не посувалася вперед. Окрім небажання селищних парубків ще й старі завважали. Раз Радивон уже зовсім було умовив Пирхавчиного Степана вступити в кандидатську групу, коли на цю хвилину саме нагодився дядько Шугай. Він лише почув про що йде мова, як одразу:

— Кинь, племеш, ці штуки, вони не про нас. Щодо кооперації, то тут правду ти говориш, слова нету. Кооперацію треба почистити, а Гливу прогнати. Потому—рибалці дай дешевого матеріалу на сітку, а комсомол йому без діла. Коли животи підводить, комсомол твій не pomoже. Не pomoже він коли на морі застане й пурга, а як бог звелить, то раків годуватимеш на дні.

— Правда й то, голубок, що темрява у нас. Дійствительно глухо тут, народ ми дикий, звір народ. Спимо ми, значить, по звіриному—з хропінням, риканнями, та твоєму комсомолові не розбудити. Тут треба чогось гострішого. Пушку треба поставити на кручі й палити з неї по нас із ранку до вечора, та й тоді хто зна чи що вийде.

Радивон посміхнувся.

— Комсомол пушка й буде.

Шугай покрутив головою.

— Не, племеш, цей номер не пройде. Вигадай щось інше,— кооперацію розгонь, ліктричеством світи, а про комсомол співати пісні облиш.

Радивон думав і про інше. Одного разу він прийшов до Шугая й почав запрохувати до себе в хату.

— Як упораєтесь на причалку з сітками так і приходьте. Буде дід Грипак, дядько Дунь та ще дехто.

Шугай хитро підморгнув.

— Чи не збираєш команду, щоб повести її на штурм Гливи?

— Може й так,—затадково відповів небіж.

Увечері до Радивона в хату зібралося кілька душ рибалок. Гості думали, що їх запрошено на могорич і в передчутті близької винивки статечно полкашлякали, приємно посміхались і вели сяку-таку розмову. Коли прийшов старий Грипак, розмова одразу пожвавішала, бо дід почав розповідати про пригоду, яка з ним недавно трапилася на морі.

— Значить, засипали ми гачки аж за пароплавною лінією. Вже вечоріло. Погода, значить, підходяща, можна б сісти на якоря і заночувати, та тютюну не вистачило,—ні в мене, ні в Пилина. А рибалці без тютюну самі знаєте як,—просто погибай. Вирішили з Пилипом драть додому. Проїхали ми мабуть верстов із десятків—я собі дримаю на дні, а Пилин коло стерна. Коли це чую—той злякано штовхає мене. Підводжусь, прислухаємось. І що ж ви думаєте—дзвони. Мов хто по мертвому дзвонив на морі. Ох, і налякало нас! Давай тікати з цього місця.

Радивона зацікавило дідове оповідання. Враз пригадалася ніч, коли він їхав із Довганями на баркасі. Грипака перебив Пирхавка:

— Я теж цими днями чув на морі ніби дзвони та мовчав—думав почулося.

Встряв у балачку й Довгань, розповівши про пригоду, коли вночі він повертався з Радивоном у Косачі.

Одразу всі загомоніли.

— Це не спроста!

— Бути лихові!

Шугай сплюнув.

— Ми його щодня й ждемо. Життя рибалки таке—сьогодні живеш, а завтра нема.

Знову заговорив Грипак:

— Бути великій штурмі, а для рибалок біді. Пам'ятаєш, Петре,—кинув він до Довганя,—щоб не збрехати, літ сорок, мабуть, це назад було. Так само восени кілька днів на морі люди дзвони чули, а потім зненацька враз як піднялось, та аж вісім махляківських баркасів на тім місці задавило. Щось душ із двадцять рибалок тоді за один раз загинуло.

Радивонові думки кружляли навколо дзвонів. Шукав слів про себе, щоб переконати рибалок, що не від дзвонів пурга, що петреба було їх боятись, а виявити хто заходився то людей лякати.

Шугай знову сплюнув.

— Чи не все рівно, хто тебе з'їсть,—чи раки на морському дні, чи на березі живцем Глива.

Дехто засміявся.

— Просто живцем їсть і ніякого йому впину,—продовжував Шугай. Обсудить самі. Своїми, приємно, очима бачив, що Глива вчора привіз із Махляківки нитку. Мені аж-аж треба, бо сітку нічим латати. Іду купити, а він, зла личина, каже, що вже розпродано. А після того бачив, як Глипазка ніс додому цілий жмут. Такого падлюку ніякі дзвони не візьмуть.

Загомоніли навколо кооперативних справ. Радивон вирішив, що саме зручний час розпочати розмову і про своє діло. Тільки це подумав, як одразу ж захвилювався. Минуло кілька хвилин, поки наважився заговорити:

— Слухайте, дядьки, чого я бас гукнув до себе!

— Послухаємо,—кашлянув дід Грипак, а сам очима на всі боки:—Де ж його горілка, закуска?

Радивон, хвилюючись, продовжував:

— Я молодий, майже чужий, недавно тільки приїхав. Я бачив, як люди зміють гарно жити. Так от, придивляюсь я до нашого рибальського життя...

Усі присутні розчаровано зарухали плечима—вони не промови ждали. Але молодий господар не потурав.

— ...І бачу, що не вилізти нам із злиднів, якщо продовжуватимемо так і надалі жити. Треба шукати інших засобів до життя, інших шляхів.

Радивон спершу ніж сказати голосно, в'язав до купи слова в думках і водночас стежив неспокойним поглядом за гостями. Бачив недовірливі обличчя, помітив під щотинистими Грипаківими вусами глузливу усмішку й нервувався ще дужче.

— Пора вже нарешті збороти злидні. Як ми рибалимо? Як наші діди, так і ми.

— А ти навчи,—глузливо перебив Довгань.—Тільки я знаю твою науку. Скажеш, їдьмо на море та скажемо по промові, а риба тоді пороззявляє рота й скакатиме сама в баркас. Чи може вчитимелі на ліхтарики ловити, як дурний Тишкун?—в очі вже омівся рибалка.

— А хоч би й так!—задиркувато перебив Радивон.—Тишкун чув дзвік, та не знав де він. В Америці давно вже на вогні рибу ловлять і багато ловлять. Але я не про те. Потім навчимося на електрику ловити, а докищо полішити своє життя можна в інший спосіб.

Усі присутні одразу ж перестали сміятись і напружили увагу. Чим дідько не жартує—може цей сопляк характерник який?

— Чому б нам артіль не заснувати,—враз випалив Радивон.—щоб гуртом рибалити.

Дід Грипак виїхав з рота люльку й аж посвистів.

— Ми й так гуртом працюємо. Всі в супрязі рибалимо,—кобети не вистачає, щоб самому виїхати в море.

Радивон палко перебив:

— Артіль це не супряга, хоч і та артільною справу нагадує. Ви візьміть усіх наших бідних рибалок. В одного ставка сіток, у другого баркас і спрягаються. Заради однієї ставки, щоб витрусити якийсь луд риби, треба виїжджати в море обом. У Буданське свіжака продати—теж удвох доводиться їхати. А буває й так, що треба ставку ламати¹ їхати, а тут дома нагальна справа, тоді хоч розірвись. Артіль інша справа. Тут для праці з'єднуються не два рибалки, а двадцять. Отут і поміркуйте,—десять ставок засипати чи зламати можна й двома баркасами й не двадцять чоловіками, а п'ятю. Останні можуть інше діло робити.

¹ Ламати—виймати сітки з води.

— Яка там у рибалки інша робота окрім моря та сіток?— зауважив Дунь.

— Яка?—Радивон затримтів.—Та хоч би взяти виноградники. Чому в Буданському їх усюди порозводили? Чому он на суходолі німці по півдесятини їх мають і багатіють із того? А в Копачах по-під кручею і містина якраз пригодна для цього—треба тільки праці прикласти.

— Чи ти ба який прудкий. Хочеш рибалок у гречкосії пошити?—це Довгань.—Досить того, що при хатах є...

Радивона несподівано підтримав дід Грипак. Спершу він ніби глузував, а далі враз замислився. Тепер він націлився пальцем у стелю й гукнув до Довганя:

— Стривай, Пестре!

Потім обвів присутніх, ніби переможним поглядом і роздільно, натискуючи на кожному слові, заговорив:

— Про комунію на суходолі в гречкосіїв ви, мабуть, чули, про комсомольців різних там теж, а от щоб про комунію рибальську, то цього, певно, ніхто не чув. А синок до того веде і, здається, це гарна штука. Я ще пам'ятаю, як дід мій розказував, що коли запорожці,—і звертаючись до самого тільки Радивона, він зауважив,—мій дід запорожцем був. Коли, кажу, запорожці вперше прийшли сюди, то теж гуртом рибалили, Човни, сітки—все було гуртове; і добре жили, казав. Ну, а потім пішли в розбрід і зі злиднями посватались. Так от, я й кажу—здається, артіль; про яку синок торочить, добра штука, тільки цю справу треба як слід розкумекати.

Сил у Радивона прибавилось утрое.

— Коли організуємо артіль, то тоді ніякі трьохбаркасики не страшні нам будуть... А потім узяти ще й таку справу. Тепер за злиднями, за роботою ніхто не замислюється над тим, щоб полекшити собі роботу. Чому так, що ондечки на суходолі селяни сохою орали, а тепер там трактор гуде, коня замінили машиною, руки сіялкою? Всюди машини, електрика, а в нас, як діди рибалили, так і ми... Минули сотні років, а в нас усе по-старому—баркас, вітрило, сітки. А чи неможна й тут машину використати? Зараз ніколи нам думати про це, та й не спроможні ми через злидні, а в артілі буде досить вільного часу, людей і коштів!..

— Але це потім, коли артіль у колодочки добре вбереться. А на початку хоч би далеко в море виїхати. Хто з вас на маленькому баркасику ризикне за сто верстов від берега забратись? Це лише можна великим ботом зробити. А він може бути в артілі за якихось два-три місяці.

Очі Радивонові запалилися, голос дзвенів. Грипак похитував головою і добродушно міркував про себе.

— Диви, звідки воно ото в нього береться? Сопляк, а отакі речі.

Вже ніхто не глузував. Хтось важко зідхнув. Дзвгань про- бурмотів:

— Справді, це діло треба розкумекати.

— Це, приємно, задачу нам задав, племешу,—заговорив Шугай.—Тільки якби до артілі та раніш здихатися Гливи. Дихати не дає.

— Усе разом можна робити,—відповів Радивон.

— Я вже приглядався до Гливиного кооперативу. Крамни- ця та засольня повинні б давати прибутки, а де вони? Я ще не знаю чи Махлаківка забирає собі їх, чи Глива та Глипавка вмочують тут руки.

— І там, і тут...

Розходилися рибалки з непевними думкам. Як баранці на вершечках хвиль у велику пургу, з усіх боків налітали вони і штурмували незвиклий до цього розум..

VI

Радивон радів, бо радість збуджувала думку:

— Діло буде.

До цього він дуже хвилювався і боявся невдачі загалом. Тепер був переконаний, що й з кандидатською групою йому пощастить...

У Копачах спершу тихо, а далі й голосно закружляли чутки:

— Борульчуків сопляк комуна з рибалок гарнізує!

— Збирав до себе рибалок!..

— І ото знайшлися дурні, що послухалися його?

Різні йшли балачки.

До Гливи в крамницю чутка завітала ще й така:

— Нахвалявся комсомольць, що всі сили покладе, а вас, Харитоне Савеловичу, зіпхне й сам сяде на ваше місце.

Того ж дня Глива був у Махлаківці й говорив із племін- ницею:

— Куди ви дивитесь, як дозволяєте Борульчукові людей баламутити? Виженіть його з камсамольців, то ми тоді в один день рішимо його.

За порадою племінниці, трохи згодом, Глива говорив з її нареченим—секретарем осередку. Наслідком цієї розмови були Гливині слова:

— Та ми двадцять заяв напишемо, яких завгодно і про що завгодно. Він бундючиться, що отого квитка камсамольського має в кешені, а тоді враз притихне...

Під залізними дахами в Косачах, на двохщоглових семи- саженках косачівського причалу—всюди народжувалася не- нависть. Ніхто ніде не сходився, не організовувались, але одсіч Радивонові готувалась. Він це відчув, коли прийшов до двох- баркасника Стегнія позичити пилки, полагодити щось у хаті.

— Нема в мене пилки. Нехай, як гарнізуєш камуну, то вона тобі дасть.

— А я ж вам позичав десятку, коли ви звертались до мене.

— Я й віддав.

Радивон лише вилаявся в душі. Вийшов на вулицю і спився в непевності.

— Здається в Довганів є?

Пішов у протилежний бік селища. По дорозі в суточках між чиеюсь хатою і хлівом погляд його піймав непривітні щіски околиць селища, а серед них самотню Тишкунову хату. Двері в хату були навстіж відчинені. Радивона ніби штовхнуло щось. Забувши, куди йшов, він круто повернув на околицю до самотньої хати. Коли вже підходив до відчинених дверей, опам'ятався.

— Що ж я скажу?... Ага, пилки питаю.

У снігах довго шукав клямку дверей. На душі було неспокоїно. Було почуття, ніби він на баркасі в бурю, і велетенська хвиля кидає його з баркасом униз.

Нарешті відважився і відчинив двері. Перше, що кинулося в очі—це кольорова кохточка, стрижені кучері й великі чорні здивовані очі. Радивон забув і поздоровкатись. Натомість кивканням привітав його з сволюка мартин... Потім парубкові очі вгляділи. кострубато-сиве джмільоподібне обличчя. Він зробив крок до того обличчя і мов спійманий на якомусь алочиніві, похапливо вимовив:

— Я до вас, діду! Чи не позичили б ви пилки?

Кострубата голова заворушилась, і грубий та хрипливий голос відповів:

— Нема в мене пилки.

Не встиг Радивон щось сказати на таку відповідь, як у хатнім повітрі війнула купа стрижених кучерів та кольорова кохточка і дзвінко-горловий, з чужою вимовою голос перекопливо сказав:

— Дайте, діду!

Джмільоподібна постать заворушилась і слух'япо зникла в чуланчику за переділкою. За хвилину постать повернулася в пилкою:

— Ось, бери.

Постать знову зникла в чуланчику, бурмочачи. З того бурмотіння Радивон розібрав лише одно:

С — Ходять тут...

Радивон взяв у руки пилку і стояв в нерішучості. Всім своїм еством відчував, що треба щось говорити й не міг. Погляд знайомився з істотою напроті.

— Надворі здавалась більшою, але яка струнка, ніби вичочена.

1912
847-20

Радивонові пригадалася красива статуя з радгоспівського клубу. (Спадщина від колишнього власника радгоспівських земель князя Маєвського).

— Ніби та статуя.

Першою заговорила дівчина. Вона простягла руку й просто сказала:

— Спасибі.

— Я нічого... Значить, я лежав, аж чую—хтось вас,—звідки те «ви» — душить. Я значить, і побіг, — замішано почав Радивон і занувся, бо помітив, як чорні очі щось показують на мигах. У ту ж мить позаду зашаруділо, а в другу—в парубкове плече вп'ялася обценьками Тишкунова рука. Радивон аж злякався, як тлянув на дідове обличчя. Запалі сірі очі під розкуйовдженими бровами горіли лютістю,— от-от він кинеться душити.

— Хто душив Юльку?—прохрипів його голос.

Вмішалась Юля.

— Ніхто не душив. То вчора приставав до мене Дунів Микола, а я йому здоровенного ляпаса по лиці дала.

— Правда?—ніжно глянув на обох дід.

Обов разом закивали головами. Юля метнулася з хати, а за нею з сволока й мартин. Радивон і собі поспішив за ними. Надворі дівчина вибачливо сказала:

— Дід дуже боїться за мене.

В цю хвилину мартин, що кружляв високо в повітрі, раптом камінем упав униз і просто на Радивонове плече. Від несподіванки парубок аж присів. Птах затримав крилами й швидко закитикав. Юля, наче навіжена застрибала на місці, і дзвінко сміючись, заляскала в долоні.

— Поглядь його! Поглядь!

Радивон, сміючись, погладив срібно-сталевого кольору спину. Птах мов би того тільки й чекав,— весело китикав і помалу пустився у височінь. Дівчина продовжувала сміятись.

— Він ще ні на кого не сів, крім діда та мене.

Через хвилину, коли Юля перестала сміятись, Радивон запитав:

— Чого тебе,—зразу ж десь узялося «ти»—на селищі ніколи не видно?

Дівчина крутнула стриженими кучерями.

— Не люблю я ходити, сміються з мене, а потім...

Вона похилила голову й швидко заговорила:

— З дівчатами не люблю я бути, вони якісь тут нікчемні,—тільки й знають пльотки та одяги. А я не така, я можу сама з баркасом у бурю справитись. Я люблю все дуже, й тому більше люблю бувати з хлопцями, але вони не по-товариському ставляться,—одразу пристають,—через те й тікаю від них.

Потім, схаменувшись, додала:

— Ти не такий.

А ще згодом.

— Я давно тебе вже знаю. Ні, не знаю, а чула про тебе. Я до матері твоєї бігала колись, вона мене хазяйнувати вчила. Так розказувала про тебе...

Очі дівчини засмутніли й вона журко похилила голову.

— Розказувала й плакала. Я її доглядала,—при мені й померла.

Все це в Юлі виходило надзвичайно просто. Радивон захвилювався. В уявленні промайнуло дороге старече обличчя. Воно в докором дивилося на нього, а згорблена схудла постать безпомічно простягала руки. До горла підкотилося щось важке. Щоб очі не зрадили, він, пробурмотівши «прощай»,—швидко пішов. Кроків за двадцять спинився і, повернувшись, гукнув:

— Сьогодні ввечері я принесу пилку. Ти будеш дома?

— Буду, приходь,—просто відповіла дівчина.

Радивон повертав уже у вуличку селища, як перед ним виросла Миколина постать. Той важко задихав і вороже загворив:

— Я бачив, як ти стояв із Юлькою. Ти чого ходиш до Тишкуну? Дивись, не надумай залицятися до неї—вона моя дівчина. Бо тоді...

Микола стиснув кулак.

— Шкода, що рибалимо в сунрязі, а то б уже темер морду набив.

Радивон спокійно відповів:

— Заховай кулаки, бо я не боюсь їх, а до Тишкуну ходив, як бачиш, за пилкою...

Того ж вечора Радивон пізно повертався від Тишкуну до своєї хати. Було хмарно й темінь—хоч очі виколи. Парубок уже доходив до стовбців, де колись були їхні ворота, як повз голову щось засвистіло й важко гупнуло десь серед двору. Перелякався і мимохіть присів. У ту ж мить почув, як за сусіднім барканом хтось швидко побіг. Такої несподіванки Радивон не ждав. Злякано озираючись, поліз до хати.

Вранці, на другий день, серед двору він знайшов величезний камінь. Довго вертів його в руці й думав:

— А провалимо б голову. Хто ж це? Невже Микола?..

VII

Уже три дні на морі штурма. Вересневий ост¹ наче збожеволів. Скаженими подихами він шалено налітав на широкі водянні простори і, мов розлютований хижий звір-велетня-плазуна, рвав на білопінливе шмаття синю поверхню.

Хвилі ревли. Вони то запекло накидалися одна на одну й вирували-гинули в лютій боротьбі, то нерівними білоголовими колонами бігли на штурм берега. Рикаючи, рвучко лізли на

¹ Ост—східний вітер.

прибережний пісок, і, не докотившись до крайніх косачівських халуп, переможені, і стогнучи, повертали назад.

Косачі посіріли й принишкли. Здавалося, що хати, мов курчата до квочки тиснулись до кручі, до суходолу.

Рибалки, нудьгуючи та проклинаючи ост, сиділи дома. Один Радивон не нудьгував. Скористувавшись із такої погоди, він вів роботу на два фронти—кандидатську групу собі підбирав і за артіль цілувався. Вже одинадцять рибалок згодні були вступити до артілі. Парубок мав рацію сподіватись на більшу кількість бажаючих, бо такий був настрій серед рибалок. Трохи тірше йшла справа з кандидатами, але він і тут себе заспокоював:

— Прийде зима, тоді краще буде.

У ці дні штурми він частенько говорив дядькові Шутаєві:

— Підпишемо статута скільки є нас, а тоді вже прийматимемо нових. Тільки затихне, поїду в Буданське за статутом і навідаюсь у кооперативну спілку.

Шугай хитнув головою:

— Гарну кашу ти заварив, племешу, та боюсь, щоб біди з того приємно не було.

— А що хіба?

— Вчора багатії пиячили в Глипавки, так Глива нахвалявся, що двадцять Радивонів приємно, разом проковтне.

— Подавиться.

Увечорі, коли до хати зібралися хлопці та дівчата, Зінько також попередив:

— Микола чогось нахваляється на тебе. Дивись і на вечірку не прийшов.

Радивон розповів про вистріч з Миколою в той день, коли він повертався з пилкою від Тишкуна. Зінько уважно вислухав і порадив:

— Гляди й справді не надумай залицятися до Юльки. Не хай її гречь візьме.

Говорячи останні слова, хлопець чомусь відвернувся.

— Минулої зими за Юльку Микола побив Остюкового Петра так, що той досі хворів. Він уже рік залицяється, вже й сватів посилав...

Про камінь Радивон не хвалився нікому.

До цього всього парубок мав ще одну прикрість. Сталося це так.

По сусідству з Радивоном жив із жінкою молодий ще рибалка Батюк Василь. Колись батько його був дуже багатий—двобаркаси, але після його смерті Василь багатство швидко пропив і тепер ледве дихав на одній тільки ставці сіток. Все ж пиячити не переставав і всі свої половини перевертав на горілку. Жінці його Марині, повновидій моложавій молодиці, щоб прохарчувати себе, а інколи й чоловіка—доводилося сяку-таку роботу виконувати на селищі. Так і жило це подружжя—перебиваючись з хліба на воду.

Радивон, коли повернувся в Косачі, став Марині віддавати білизну прати. Молодиця частенько й у хату забігала, бо їй подобався стрункий, чорнявий хлопець, що завжди говорив м'яко й ніколи не лаявся. Часто вона кидала на парубка різні погляди, але той чи не розумів, чи не хотів розуміти їх.

На перший день штурма, надвечір Радивон повертався від дядька Шугая додому. Саме зрівнявся з Батюковим дворцем, як його спинив несамопитий жіночий зойк. Такі крики парубок не раз уже чув у своїх сусідів, а тому байдушке подумав:

— Б'ються.

Але крики продовжувалися і на цей раз дуже таки одчайдушно, ніби людину різали. За хлівом не видно було, де саме б'ються і Радивон перескочив через баркан. Коли завернув за хлів, то очі побачили дику картину. П'яний Василь, намотавши на одну руку жіночу косу—другою бив її з усієї сили. Радивон ніколи не міг дивитися, як когось б'ють, а тим більше жінку. Він спалахнув, підбіг до Василя й з такою силою струснув його, що той покинув і косу жінчину. Марина мерщій тікати за хату, а Василь поліз битися до Радивона. Довелось тоді парубкові зв'язати Батюка й втягти в хату проспиратись.

Усе це призвело до несподіваних наслідків. Того ж дня пізно увечері, коли Радивон лежав у своїй хаті на самоті з власними думками й прислухався до штурми на дворі, постукали у вікно. Думаючи, що то Зінько, Радивон пішов відчиняти. Велике ж було його здивування, коли на порозі побачив Марину.

— Тобі, чого?

— Я прийшла довідатись, чи нема чого в тебе до прання,— напівголосно відповіла молодиця і повз нього в'юном крутнула в хату. Радивон здвигнув плечима й подумав про себе:

— Він же тільки позавчора віддав прати все що мав.

Здивований пішов услід за Мариною. В хаті він дістав сірники й хотів засвітити лампу.

— Не треба світити,— дмухнула на запаленого сірника молодиця.

Радивон сів на лаву й ждав, що далі буде. Він не розумів нічого. Марина в темряві стояла десь близько й напівголосно допитувалась:

— Тобі не нудно самому? Не страшно?

Потім перевела голос на жартовливий.

— Хіба досі не обзавівся дівчиною? На селищі ж багато. Далі враз наблизилась і палко зашепотіла:

— Радивончику, любий, лягай спати!.. І я ляжу коло тебе.

Радивонові від цих слів кров ударила в голову. Він чув близько перед себе поривчате дихання і якесь нове, невимовне бажання наповнило все його єство. Хотілося схопитись і міцно здавити схильне до всього тіло.

— А як же Василь, чоловік?—схвильовано прошепотів його зрадливий голос.

— Він п'яний і до світанку спатиме.

Молодиця наблизилась зовсім. Кохточка в неї розстібнулася, Радивон відчув дотик м'яких грудей і ~~весь~~ затримався.

У цю мить молодиця гикнула... Радивонові просто в обличчя вдарив сморідний дух перегорілої горілки з часником. Бажання де й ділося,—він ураз відчув огиду до жінки. Підвівся і злегенька відпхнув од себе Марину. Але та не зрозуміла його руху й навалилася на нього всім своїм тілом. Тоді парубок штовхнув так молодицю, що вона аж простяглася серед хати. Сам випростався обурений, гнівний...

Стояв і чув, як у темряві важко дихаючи, шамотіла—підводилась молодиця.

— Так ти не... почала вона було непевно, але не докінчила. — Чи ти ба, який святий!—істерично вигукнула і прожогом кинулася із хати...

На другий день він знайшов свою брудну білизну коло порога, а в обід вже на селищі гуляла пльотка:

— Борульченко-комсомолец приставав до Батюкової Марини та облизня піймав.

Цю пльотку пустила сама Марина—вона тепер уже ненавиділа парубка. В обід на вулиці Радивона вустрів п'яний Василь і крикнув на все горло:

— Тобі, падлець, лізти до чужої жінки? Та я всі ребра потрощу!

Радивон сміявся з усього цього, але все ж на душі було неприємно...

Підчас штурму він не забував і за Юльку. Двічі заходив,—раз по ділу, а вдруге—так. Утретє він пішов увечері на третій день. Стояли вдвох і розмовляли. Він увесь час умовляв:

— Чого ти не хочеш прийти до мене в хату, коли збираються хлопці та дівчата на вечірку?

Дівчина заперечливо крутила головою. За розмовою вона й не помітила, як близько до них підійшла жіноча постать і в ту ж хвилину почувся глузливий голос Марини:

— Це ти, парубче? Воно не тільки до молодиць ти ласий, а й до дівчат.

Сказала й швидко зникла. Невідомо чи навмисне вона стежила за парубком, чи випадково мимо йшла. Радивон від злості аж затрусився. Він ладен був наздогнати молодицю і вдарити її. Насилу втримався. Вже по хвилі заспокоївся, бо Юлька зробила вигляд, ніби нічого не помітила. Вона почала пестити свого мартина: цілувала, гладила його, а птах, вилискуючи в темряві сріблом своєї спини і тріпаючи крилами, радо кричав та перескакував з плеча на голову й на підставлену руку. Дівчина наблизилась до Радивона й гукнула:

— Погладь і ти, щоб він не боявся тебе!

Парубок погладив, а птах у відповідь розправляючи крила знову крикнув...

Позаду ж, за двіста кроків ревла, стогнало, мільйонними голосами кричало море. Юлька замовкла і прислухалась. Помалу повернула голову до моря. Рвучкий подих оста вплутався в її кучері, розмітав їх і зробив силует дівчиної голови великим-великим.

Так вона слухала з хвилину, потім вигукнула:

— Як же я люблю море! Люблю за те, що воно незламно-дуже, грізно-рухливе.

Сказавши ці слова, дівчина зненацька високо підкинула свого мартина і стрімголов кинулась назустріч грізним шумам. Радивон побіг за нею слідом. Наздогнав її аж тоді, коли вже вона хлюпалась у передніх хвилях.

— А хвилі оці як люблю!

Юля нахилилась і руками бавилась і пінливих гребінях хвиль.

— Люблю за їхній вічний безглуздий порив, за вічне стремління бігти вперед, за сміливість! Хвилі нічого не бояться. Чи мілина, чи кам'яна скеля—вони однаково налітають. Гинуть, а налітають.

Радивон дивувався. Як і хвилі під ногами, в голові завивали думки:

— Хто вона? Звідки отакі речі!..

— І люблю я тільки в отаку погоду море!—продовжувала дівчина.

— Звідки ж ти сама?—мимоволі вирвалось у парубка.

Юля вискочила з води, стала поруч і прислухалась. Перемагаючи рев моря та посвисти вітру, на морі пронизливо кричали чайки; відголоском їм над головами плакав мартин. Юля заклала руки за голову й випросталась. В цю мить вона була прекрасна.

— Питаєш звідки? Чуєш отих чайок?.. Я їх теж люблю. Люблю за те, що яке море грізне, а вони його дразнять... Так слухай, оті сміливі чайки далеко інколи на зиму залітають, але й вони не долітають до моєї батьківщини.

Голос її став сумний.

— Хіба це море? Воно сьогодні тільки хороше, а завтра буде ладіне, як теля... На моїй відчизні не таке було море. Там високі скелі й хвилі завжди штурмували їх.

— Звідки ж ти?—допитувався парубок.

— З Дальмації я. Чув таку країну? Дев'ять років, як звідти.

Більше говорити про себе Юля не захотіла. Вона змінила голос і поводження.

— Слухай, Радивоне, давай поборемось, і я хоч на хвилинку побуду хлопцем.

Не чекаючи на відповідь, вона вхопила Радивона і труснула так, що тому довелося добре так напружитись, щоб не упасти.

Знов у Радивона невимовне бажання, як позавчора в своїй хаті, коли приходила Марина, а прекрасне обличчя так близько. Виразно блискучі очі коло самого підборіддя. Хіба можна втриматись від такої спокуси? Палким поцілунком закрив одно з них... У ту ж мить Юля була за два кроки.

— У-у, гидкий!

Хотіла щось ще додати та не встигла. З вечірньої сутіні виповзла висока постать...

— Я ж тебе попереджав, щоб ти не залипався до моєї дівчини!—крикнув Микола Дупів і захопив Радивона за ґетьельки. Вдарив кулаком раз, а вдруге не встиг, бо лежав уже на піску. Схопився і знову кинувся з кулаками, але знову швидко лежав на землі. Радивон спокійно заговорив до нього:

— Не гнінься. Я хоч і нижчий, але сильніший за тебе. Давай поговоримо. Я ніколи не хочу відбивати чужої дівчини, коли вона сама того не захоче. Давай спитаємо в Юльки.

— Я ж давно тебе, Миколо прошу залишити мене,—похапливо, ніби боячись, що не дадуть сказати, встряла в розмову дівчина.

— Бач,—радісно протяг Радивон і повернувся до Юлі. В ту ж мить та дико вскрикнула:

— Ніж у нього!..

Радивон з прудкістю блискавки нагнувся, виставив ногу й Микола лежав на землі... Потім, крутячи Миколину руку, щоб вирвати кешеньковий ніж, він говорив:

— Це до добра не доведе...

Вранці другого дня, коли Радивон топив ще піч, прийшов Микола. Вигляд у нього був зацькованої тварини. Голосом спільного злочинця він забурмотів:

— Ти не сердься, Радивоне, за вчорашнє й не хваліть нікому. Я п'яний був тоді. Більше не буду.

У Радивоновій голові майнула непевна думка:

— Чи щиро це він?

Зімута й зіпцувена постать хлопця переконала в ширості. Радивон того не знав, що над усе в світі Микола боявся свого батька, що коли взимку він прибив Остюка Петра, то дома батько ледве його самого не вбив.

Радивон щиро відповів:

— Я не сердюсь, тільки надалі не роби так.

Потім м'яко й сердечно він продовжував:

— Ти от казишся, ніби я Юльку відбиваю. Нічого подібного—залицяйся до неї скільки хочеш, мені байдуже.

Десь глибоко на душі майнула думка:

— Чи справді байдуже?

Голосно продовжував:

— А хожу я до неї, щоб поговорити, бо вона не така, як селищні дівчата. Вона розумніша, краща за всіх...

— Ну да краща!—палко вихопилося з Миколиних уст. Сказав і злякався,—чи не помітив бува Радивон. Далі бурмотів уже коротко й одноманітно:

— Ну да... Так... Еге...

Виходячи з хати, він попросив:

— Віддай ножа, бо то батьків.

Радивон, не сперечаючись, віддав...

VIII

Штурма як починалася, так і закінчилась,—несподівано. З вечора ще на водяних обр'ях ішли бої вириміж безліччю колоц хвиль, а на ранок—тмяне вересневе сонце й лагідна ледве хвильчаста рівнина, що приємно заколисувала людські погляди.

Море вкрилося баркасами, що радісно моргали вітрилами на сонці.—Почалася звичайна рибальська праця.

Радивон зібрався в Будянське. Перед цим він довго радився з дадьком Шугаєм і дідом Грипаком. Шугай, поводячи своїми вилинялими, рудуватими бровами, заклопотано говорив:

— Гляди, племеш, не підкачай. Винюхуй усюди, а таки довідайся, що воно й до чого воно. Щоб нам на мілке з твоєю вигадкою примерно не сісти. А то сміху від Глив та Глипавок буде, глуздів!

Дід, потакуючи й собі додав:

— Прози, кажи там кому треба, що й ми пролітаріят, що й ми голоштаньки... Нехай, лишень, і на нас там зглянуться та поміч дадуть... А справу хорошу—оцю артіль задумав, ти синашу. Я оце всі дні думав... Воно звичайно, у великі половини серед рибалок трапляються ці штуки, більше серед волокуш, але ненадовго.—Зговоряться, половлять та й розбіжаться. А такої артілі, щоб по закону, на бамазі підписаної, навсіді—ні. Добре, що й говорить!

Радивон, зосереджено про себе думаючи, відповідав:

— Я спершу найду рибальську кооперативну спілку й довідаюсь про все та статута попрошу. На суходолі артілям по обробці землі грошей у кредит дають, то може й нам... От, добре було б!

Грипак замахав руками:

— Не треба нам грошей. Нехай матеріялу дадуть у позику,—нитку, сіток, гачків. А з матеріялу рибалка й сам гроші зробить.

А тимчасом на другім кінці Косачівських халун, що тепер не тиснулися злякано до високої кручі, а навпаки—під вересневим ясним сонцем задиркувано веміхалися назустріч хвилям, у багатому дворниці Глипавки велась інша розмова. Старий Глипавка частував під повіткою Гливу горілкою й говорив, пританцьовуючи на коротких товстих ногах:

— Анахтеми, мого робітника Максима підбивають до себе в артіль. Я підслухав, як отой Борульчуків вилупок умовляв його. І що ж би ти думав, Савеловичу? Сиротою взяв хлопця, доглядав як рідного сина, а тепер?

«Набридло справді на багачів робити». Це мій Максим так, га?

Глива своєї думав.

— Знаємо твоє доглядання. Максим тобі й багатство зробив.

— Це ж розор, Савеловичу! Що я без Максима робитиму? Аджеж Гнат полушки без нього не вартий.

Гливі хотілося поглузувати над господарем. Він приплющив очі й байдуже, без усякого співчуття, трохи насмішкувато, відповів:

— Да, без Максима тобі погано буде, доведеться мабуть одного баркаса продавати. Та я так думаю, що тобі, Мироновичу, пора й відпочити. Добра надбав—вистачить із тебе.

Глипавку наче гедзь укусив. Він аж підскочив і маленькі лисові очі його злісно блиснули.

— Від когось та не від тебе б це чути. Де мое добро? Скільки його?

Глива засміявся.

— Я пожартував. Не будемо тут чуже добро підраховувати.

Обидва замовкли й випили по чарці. Якийсь час сиділи мовчки, а потім уже Глива, ніби шукаючи підтримки своєму таємному бажанню, таємним думкам, заговорив:

— Чого ти так турбуєшся, Мироновичу. Плюнь на молокосову вигадку—нічого з неї не вийде.

Глипавка знову розсердився.

— Чи ти маленький, Савеловичу? Забув, що тепер соєцька власть? Не знаєш, яких на суходолі камуній, що добрим людям пакость робити, навгадувала. За советів усього можна дождатись. Гарнізують рибальську камунію, а там і до чужих баркасів та сіток доберуться.

Не маючи підтримки своїм таємним думкам, Глива захопився за останнє.

— Та я як гниду отого Борульчука роздавлю, варто тільки захотіти. Я покищо мовчу, нехай, мовляв, блазень чесним людям трохи голову поморочить, а як візьмусь!.. У мене всюди рука є.

Глипавка потер руки.

— От і роздави!

І зловтішно, смакуючи, він на столі роздавив муху, що попалася йому під руку.

— Роздави! Для того я тебе й гукнув, Савеловичу. Я вдома думаю нап'ясти вітрило та злітати в Буданське... Там дещо дівчатам купити треба. Поїдемо зі мною. Ти хвалився, що в рибальській кооперативній союзі в тебе велика рука є.

а я чув, що Радивон саме в союз і їде. Я закони совєцькі знаю, коли там йому дулю покажуть, то він сам нічого не вдіє.

— Там за члена правління Довбиця, колишній рибник багатий.

— Знаю,—перебив знову Глипавка.—Він тобі добре знайомий—через нього й орудує. Курча легко гине, коли воно в колодочки ще не вбралося.

— А з крамницею ж як?—вагався Глива.

— Жінка посидить. Скільки там того краму!

Розмова велася ще довго, і Глипавчисі,— брудній онецькуватій жінці, довелося аж двічі ставити нову закуску та винивку. Мабуть таки дуже непокоїли Глипавку Радивонові справи. Не менш, а може й більше вони непокоїли й Гливу, але той, раз його покликали в гості, тримав себе, ніби байдуже...

Того дня під полудень від косачівського причалу на схід рушив невеличкий Радивонів баркас. В ньому сиділи—Радивон і старий Дунь. Виїхали на ніч, бо так порадив Грипак:

— Заночуєте в рибальській слобідці, а на ранок і за діло.

А вдосвіта другого дня, коли передсвітанкова мла ще важко давила на мовчазно притихле море, слідом за ним рушив і другий баркас—двоцогловий, з новими просмоленими вітрилами. В баркасі, крім Глипавки з жінкою і наймита Максима—підстаркуватого парубка, сидів ще й Глива...

Повертались у такій же черзі. Першим прилетів легесенький Радивонів. Він весело підскакував на брижжі, ніби радів разом із господарем.

А радість була. Не встит Радивон ступити на берег, як пазустріч дядько Григор.

— Ну, що?

Шугай по Радивоновому обличчю бачив, що поїздка виїшла добре, але його брала нетерплячка.

— Артіль буде.

Ці слова Радивоном були сказані таким голосом, що все стало зрозуміло, наче парубок цілу годину вже оповідав...

У Шугаєву хату зібралися всі артільці. Радивон почав розповідати про свою поїздку в Будапське.

— Нам повезло. Голова правління спілки тепер новий—демобілізований червоноармієць. Він, коли довідався, в якій справі прийшов до нього, то аж зрадів і казав:

— То це ж те саме і є, на що ми маємо бойове завдання—засновувати колектив з рибалок. Але вперті останні, ніяк не хочуть, упираються.

— Хо-хо! На те ми й рибалки, щоб бути впертими! Не будеш упертим—чортового батька побратаєшся з морем,—перебив дід Грипак.

На нього замахали з усіх боків руками й він, посміхаючись у сиво-брудні вуси, замовк. Радивон продовжував:

— Мені розповіли про все, що треба зробити й дали зразкового статута. Через кілька днів обіцали на місце надіслати

інструктора. Віж усім нам докладно розповість, що і як треба зробити. Голова правління обіцяв також видати кредита матеріалом, коли ми зареєструємось,—закінчив він.

Навколо захитали головами й задовільно замугикали. Потім усі разом заговорили. Радивон дивився на кострубаті голови, бронзові обличчя і в душі святкував перемогу. В голові йому перебігали радісні думки:

— Наче діти радіють. А раніш?.. Кілька днів назад і не говори. Ач як дялько Григор ондечки щось упевнено доводить Пирхавці, ніби він сам уже давній колективіст... Як я міг мати раніше якийсь сумнів, боявся дідівських забобонів, рибальських звичаїв?

Сам собі думкою відповів:

— Злидні дуже допікають. Щоб позбутися їх, рибалка на все готовий.

До нього підступив низенький і безбородий рибалка, Косач на прізвище, і жваво заговорив:

— Такого—пройди увесь озівський берег—ще немає. Збираються по кілька душ в артілі, але зроблять полов і розбігаються. А так, щоб назавжди, щоб усе було обчеш, прибуток, розход щоб обчій,—скажи мені раніше, що можна так на світі жити—зроду не повірив би.

У хату зайшов рибалка Моргун-однобаркастик, середняк. Він у розмову не встрявав, а став коло дверей і, посміхаючись та глядячи свою стрижену бороду, стежив за всім і дослухався до слів. А коли балачки трохи вщухли, він помалу заговорив, протягуючи кожне слово:

— Дивлюсь я на вас, братці, та й думаю, що ви мабуть подуріли. Не пізнаю вас, мов і не рибалки. Та комунія ваша через два дні розлетиться, тільки сміху на всю округу наробице. Вже й так, як зустрінеш на морі махлаківця, або ногівця, то оміються. Вже й там прочули про ваші витівки. А ще ж тільки балачки одні... Ну, поміркуй сам,—Моргун ткнув пальцем у бік Косача,—заберуть твої сітки, якийсь роззява їх засне та так, що ти і з свічкою не знайдеш. Не ремствуватимеш ти?..

Перебив Пирхавка:

— Та тобі добре базікати, коли маєш власного баркаса й кілька ставок сіток, а нам набридло годувати злидні.

Моргун ніби й не чув його. Він говорив до одного тільки Косача:

— Або візьмемо такий приклад: у вашій артілі двадцять душ, а в море виїхало тільки три чи чотири. Трапилось нещастя—загинули вони. Та сім'ї їхні тоді прокленуть вас усіх. Вони думатимуть, що їхніх чоловіків нарочито було послано...

Перед Моргуном опинився дід Грипак. Брови йому полізли вгору й він, примружуючи очі, запитав яхидно:

— Тебе що, Глипавка найняв нас умовляти, чи може Глива? Бо тільки вони—ще артіль й близько не видно, засукують рукава, щоб битися.

Моргун зареготав.

— Четвертину могоричу випили.

Потім ураз перестав сміятися й суворо заговорив:

— Не туди понали пальцем, діду. Коли б ви гуртували артіль, щоб Гливу тільки з кооперації вигнати, то і я б пристав до вас. Не те... зовсім не те... Мені сором за вас, діду, що ви на старості літ здуріли.

З дідом Грипаком сталося неймовірно. Обличчя йому спалахнуло, дико витріщилися очі, стиснулися кулаки й уся його постать рванулася вперед.

— Що ти сказав?—гримнув він, аж шибки в хаті задзвеніли. Коли б не Косач та Радивон, що кинулися розбороняти, дід би вхопив Моргуна за петельки.

Моргун сплюнув:

— Справді всі подуріли,—і вийшов із хати.

— Ач, блазень!—хрипко витукнув услід дід.

Радивон його заспокоював:

— Не треба так хвилюватися, діду. Ще й не такого доведеться вислухати. Багато часу пройде, поки перестануть із нас сміятися.

— Мене зірвало, що він дурнем узивав того, хто більше переловив риби, ніж він очима бачив.

Трохи згодом, коли вже розходились, Радивон говорив до рибалок:

— Нам треба якнайшвидше за роботу братися. Ось приїде Інструктор, підпишемо статута, зареєструємо в районі та й до гуртової роботи становімося...

Надвечір повернулися з Будянського і Глипавка, з Гливою. Не дуже веселі обидва, особливо Глива лаявся.

— Коли вони призначили нового голову в спілку, що я і не знав,—думав він, крутячись у приміщенні кооперативної спілки в Будянському. «Рука» його—член правління, великий рибник тільки мимрив:

— Нічого не зробиш, не заборониш артіль засновувати. Наказ такий є. Перешкоджати теж неможна, бо новий голова—вогонь чоловік і за всякі нові вигадки горою стоїть.

— Ви краще помиріться з ним. Нехай той парнята організовує артіль, а рибу вам здає на переробку,—наприкінці порадив член правління.

Глива тільки сплюнув.

Приїхавши додому, він у крамниці перед кожним із покупців глузував із Радивонової справи.

— Є чутка, що Борульчуків блазень дійшов такого розуму, що хоче всю рибу в морі в артілі гарнізувати. Захотів їсти—одразу до артілі чабаків: «Даймо сто пудів», і є рибка. По тому—скрізь повинна гарнізація бути,—говорив він і, хапаю-

чись за живіт, речею реготав. Присутні—дехто й собі реготав, а більшіе:

— Та хто його зна, як воно вийде. Може й справді ми трохи дурні, а чоловік діло робить.

Бо вони чули вже Радивонові слова:

— Наші рибалки, як море взимку: спить собі незбудним сном під товщою хвильчастої криги. Спить і здається, що наче воно так і треба, що це так на віки вічні буде. Але підійде весна, пригрів сонечко, повіє низовкою й затріщить лід. Потягнеться, заворушиться море, далі враз завирує—розтросить безсилі шматки криги й зробиться вільне, величне, тилискуючи на сонці синьо-радісним блиском... Незабаром і для рибалок настане весна, і вони скинуть із себе товщу віковичних забобів та звичаїв і стануть вільні.

— Да, весна... може й так...—не в одного проносилась у голові думка.

Дома на Гливу напаладася його жінка:

— Чого ти наче сказився, як отой Борульчученко прийхав? Нехай собі артиль якусь вигадувє... тобі нічого боятися, бо видечки люди бєвкють, що нічого ще з того не вийде... Чи може ти бєйняса його похвалок на себе?.. Так це ще може брєхня—люди набрєхали. По-мовму, ти б кращє запросив його в гості, почаствував би... Він письменний, розумний—хлопець ще молодий... А тепер такі часи, що гребувати такими людьми не можна. Камуністи добре тепер живуть, у пошані...

І Гливіха кидала не двозначний погляд на дочку, кирпату й нікату дівку навідданні.

— Дурна ти!—враз розсердився чоловік.—Нічого ти не знаєш! Я людину паскрізь бачу, чим вона дїтє. Отой сопляк єтрянніший для мене за всіх косачівчан укупі. Не Глипавці й не комусь іншому єтрянна ота артиль, а мені... Охочих на мєв місце сісти багато знайдеться. Тепер усе в моїх руках, а тоді... рибалити піду, коли я зроду сітки не засипав?.. Совєцька власть тепер...

В останньому реченні було стільки несправности, скільки її тільки може бути в людині. В душі йому глибоко відповіло бажання:

— Якби старє вернулось, я б його зігнув у дугу й колесом по світу пустив би!..

Надвечір Гливі на вулиці зустрілася Марина. Вола пройшла мимо, а потім гукнула:

— Дядьку, Харитоне?..

Глива повернув одну тільки голову й тлузливо відповів:

— Ну!.. Забула як звати?

Марина підійшла ближче. Глива глянув на її розпатлану постать і подумав:

— І молодця гарна, а отака неохайна.

— Я чула, що ви ніби на Борульчукового парубка нахваляєтесь?—почувся Маринин голос. Глива враз насупив брови.

— Відколи ти така язиката стала? Чи не вкоротила б ти його!

— Люди бевкають, бо воду довго в долоні не вдержиш та й сама чула, і бачу. Тільки я ось до чого мову веду... Ви якусь капость зробіть Юльці, отій Тиникуновій притімачці, то тоді Радивон безвісти забіжить...

— А хібащо?

— Те, що він любить оту бусурманку!—палко просичала молодиця.

— Ать, верзеш!—махнув рукою Глива. Він чекав чогось важкивішого. Махнув рукою вдруге й попростував далі. Пройшов кілька кроків і раптом круто повернув на закаблуках. Марина вже була далеченько.

— Марино, стривай, я щось питаю!—тукнув.

Тепер уже він до неї поспішив. Підійшов і, добавляючи їй лице своїм хитрим поглядом, тихо запитав:

— Скажи по-щирості, правда, що він ліз до тебе?

Молодиця зашарилася. Дивлячись униз, відповіла:

— Ліз, барбос.

— І це можеш підписати?

— До суду хочете потягти?—недовіжливо спитала. Потім, ніби божевільна, палко заговорила:—До суду, до самого чорта піду!.. Всім кричатиму, що він хотів оганьбити перед людьми мене.

Гливині глибокі зморшки ховали напружену думку. Потім обличчя його розлізлося у зловісну усмішку. Він аж до лоні потер.

— Як я раніш цього придумати не міг: аджеж оця дурепа давно вже бевкає про Радивона,—майнула в голові думка.

Він узяв молодицю за плече.

— Ти куди поспішаєш?

— Бігла до Турбаби. Стара передавала, що якусь роботу дасть.

— Робота та не втече, а ходімо до мене, я кращу дам.

Молодиця нелепно зиркнула на нього.

— Яку?

— Ходімо, побачиш...

Коли входили в подвір'я і їх побачила Гливица, то та сіпнула за рукав Гливу й одвела на бік.

— Ти чого сюди оту пройду привів?—спитала так, що й молодиця чула.

— Не бійся, не в гречку скакать,—посміхнувся Глива.— Діло є.

Гливица покрутила головою. Тоді він узяв жінку за підборіддя.

— Боїшся, стара? Не бійся. Я щось таке придумав, що... Глива не дурний.

І засміявся дрібно, з хроканням.

На душі в Радивона неспокійно. Настав вечір, придушений важким духом городини з суходолу та солоних випарів із моря і парубок не знав де подітися. Він сам не розумів, що з ним робиться—все чогось йому не вистачав. Спробував розібратися в почуттях.

Туга за магір'ю?

Малював в уяві миле обличчя—шкода, але не те... Справа? Так і тут ніби все гаразд. З артіллю так справа посувалася, що він навіть і не сподівався. З кандидатською групою трохи затримка, але й це не дуже Радивона турбувало.

— Мало працюю. Налагоджу справу з артіллю, а тоді й за це візьмусь. Зінько згодний, Пилип майже теж.

Самотність? Так. Погало бути самотньому й парубок з нетерплячкою чекав на хлопців. Дівчата чомусь уже з тиждень перестали ходити. Прийшли хлопці—між ними Зінько й Микола, і одразу почали грати в «дурня». Закурили, погемоніли, а потім Пилип Пирхавчин:

— Радивоне, тобі женитися треба.

Радивон аж здригнув, бо саме блукав думками в радгоспі й у кільканадцятий раз запитував сам себе:

— Невже за минулим нудьгую? За радгоспом?

— Нуда женитися, бо дівчата до тебе на вечерниці не хочуть ходити. Кажуть, що їм до нежонатого в хату не личить ходити та й матері лають. Уже підмовляють тітку Удодиху, щоб та до себе пустила вечерниці.

— Справді! Женись! Погано ж бути самому.

Радивон, посміхаючись, обвів хлопців поглядом. Помітив, як гостро з-під лоба зиркає на нього Дунів Микола й усмішка розтала на обличчі. Майнуло перед очима чорняве обличчя з великими очима, заповнило всю хату, заступивши собою гурт хлопців у тютюновому димові, Миколин гострий погляд, чадну лямпу, і все. На душі стало боляче-солодко і враз зрозумів, чого він утратив рівновагу, чому його смокче туга. Важко зідхнув і чорняве обличчя, як передсвітанкові марева на морі, розтало в повітрі. Знову гурт хлопців навколо столу, знову Миколин гострий погляд... Роблено засміявся.

— Порадьте, хлопці, на кому женитися!

— На Глипавчиній Катрі,—гукнув Пилип.—Не треба й корови у двір. Там брат м'яса, там цицьок у пазусі...

Його слова вкрили хлопці реготом, а Радивонові стало прикро. Кинув грати в карти й одійшов до печі.

— Не подобається!—знову крикнув Пилип.—Здавай хлопці в хвильки, бо з Радивона грок поганій.

Радивон залишився з власними думками, потім узявся за шапку.

— Хлопці, не казітьса самі тут, я піду до дядька Григора.

Від дверей повернув голову і, чи то йому здалося, чи на самім ділі, Микола теж зробив рух, щоб устати та йти за ним.

На дворі, замість того, щоб іти на вулицю, він сам того не помічаючи, пішов поза хатою. Вже аж коли дрався на кручу запитав:

— Куди це я?

Постояв трохи, видрався й пішов кручею. Впизу миготіли рідкі вогники косачівських халуп і таємничо гомоніло море. Коли вогники залишались уже ліворуч, збіг із кручі. Місив сипкий пісок уже певніше, але коли з сутені виринула пляма самотньої халупи, знову захвилювався.

Тишкунова хата зустріла його непривітно, мовчазністю. Обійшов навколо хати, заглянув у вікна—темно.

— Невже сплять... чи на морі?

З новою силою все бство його охопив неспокій, невимовна туга. Пождав трохи—все мовчало, і тоді помалу поплентався до селища. Коли пробирався вуличками, був обережний,—кожна зустрічна постать, кожний шум у дворі—напружували його увагу. В своєму дворі він сів під руїнами баркану й замислився. З хати вже чулася пісня—видно хлопці покинули карти й почали співати. Радивонові не хотілося туди йти,—було бажання, щоб хлопці швидше розходилися. Сидів так довго. З хати вийшло два парубки. Радивон пізнав їх. Мангінців Іван та Воловик Андрій. Хлопці голосно розмовляли. Радивон прилип до руїн, щоб його не помітили, і мимоволі чув слова розмови:

— Куди Радивон подівся? Бреше, що до дялька.

— Морду б йому треба набити!

— А треба. Задається дуже. Скільки натякаємо, а могоричу не ставить... Та й вечерниці, наче в школі. З книжками та газетами лізе. Дівчата не того, що не жонатий, не хочуть ходити—не подобається їм.

— Ох і наб'ємо колись, щоб не задавався!

— Дякую,—гірко подумав Радивон. Голоси поволі стихали. Вже на віддаленні вони вибухли голосно знову:

— Це ти, Миколо? Бігав навздогін Радивонові... А відіб'є він у тебе Юльку!..

Обидва парубки зареготали, а Микола брудно вилаявся. Незабаром постать його пропливла в сутені в напрямку до хати. Радивона брала злість.

— В очі, які гарні, а на самім ділі кулаками нахваляєтесь! Бережіться, щоб здачі не дав.

Але злість швидко пройшла, а натомість знову сум.

— Що я кому зробив?

Хотів уже підводитись і йти до хати, як над самою головою почувся стриманий, трохи глузливий голос:

— За Юлькою нудьгуєш?

Радивон здригнув і як пружина випростався. По той бік руїн баркану, нахилившись до нього, стояла жіноча постать. Хоч і злякався, але пізнав—Марина. В голові, наче жменя кипучого зерна, розсипалися уривки думок:

— Як вона так тихо підійшла?.. Що їй треба?.. Ганьбила ж на людях мене.

Також насмішувато жінка продовжувала:

— Не бійся, не вкушу! Чого так перелякався?

Трохи прийшов до пам'яті й спитав непевно:

— Чого тобі треба, Марипо?

Потім, ніби згадавши щось, він уже спокійніше продовжував:

— Ага, доречі, я хотів, Марино, з тобою насамоті побалакати. От що... Навіщо ти на мене наговорюєш, хіба я тобі що лихого вчинив?

Замість відповіді, Марина швидко перескочила через руїни й опинилась неруч. Рвучко вхопила його за руку й палко прошепотіла:

— Чого ти не хочеш мене?

Від цих слів Радивонові стало могорошно. Він не розібрав жаги в її голосі. Скакнула думка:

— Чи не нарочито це? Не засідка?

Вуха його ввіймали ніби якесь шарудіння в напрямку Батюкового двору. Це вирішило справу. Він вирвав руку й майже побіг.

— Мені до хати треба!

Марина аж застогнала від такої зневаги до себе. Потім засміялася холодно-зловісно й кинула вслід:

— Тюхтій! Дурень! Баби боїшся? Я як до доброго... Тепер каятимешся... О, каятимешся!

Радивон не приділив останнім словам жодної уваги. Йому було тільки дуже прикро.

Коли увійшов до хати, його зустрів підозрілим поглядом Дунів Микола. Крім нього були тільки Зінько та Пилип. Микола, пробурмотівши, що треба рано вставати та йти в Махлаківку, подався з хати. Радивон, кусаючи губи, кілька разів пробігся по хаті, потім спинився перед Пилипом.

— Уже пізно. Мені ні, а тобі може й дасть. На ось гроші та побіжи до Гливи, візьми півкварти горілки,—глухо проговорив він.

Пилип радо блиснув рядочками зубів.

— Це діло! Так би й давно.

Вхонив гроші й мерщій з хати. Радивон сів край стола й нервово затарабанив пальцями. Зінько довго дивився на нього від печі, а далі підійшов ближче.

— Ти, я бачу, місця собі не знаходиш і лютуєш... Коли б бува все це не через Юльку.

Останнє слово Зінько не сказав, а проковтнув.

— Покинь, братуха, вона негарна дівчина. Вона не похожа на інших, через те й тягне до неї. А потім сварок не оберешся... Я тобі не хвалився. Минулої осені вона мені очі заплювала, а все ж довелося битися з Миколою...

Радивон мовчав...

Після другої чарки Радивон сп'янів і жалівся своїм товаришам:

— Я був у радгоспі. Мене там обтесали, навчили грамоти і я перемінився. От уже місяць тут живу, бачу—всюди не по-моєму, хочу перемінити—не виходить нічого. Що не ступлю—мов і правильно, а для всіх усе не так... І всі скося дивляться... І ворогів є вже багато в мене... А спитай, за що?

Хлопці співчували. Потім усі почали співати, а ще згодом Радивон плакав і розповідав, що він тільки двічі говорив з Юлькою, а любить її над усе на світі...

Всі троє спали в Радивоновій хаті.

Х

На ранок, ще тільки перші проміни вересневого сонця посеребрили синьо-зелені водянні простори, по Косачах поповла цікава новина. Народилася вона на косачівському причалові й привіз її з моря рибалка Демид Лотоша.

— Уночі на морі чути було жалібні дзвони й загинув Петро Лотоша.

-- Невже? Ох, лишенько! Як же воно трапилось?

— Іхали вони з Демидом, коли це як задзвоне, вихор як палстить, Петра й підхопило... А Демид ледве на березі до пам'яті прийшов.

— Та ні, не так. Задзвонило, потім якась невидима сила налетіла на баркас і Петро зник.

— А я ще не так чув. Ніби пливуть вони, а ніч... Демид собі біля стерна, а Петро на причілок схилився. Коли це як задзвоне потім із води як вискочить тварина якась... Підскочила, схопила Петра і пропав рибалка... Може акулу в наше море занесло.

По-різному передавали новину, але ці балачки на одному сходилися: таємничій події вночі—на морі дзвонили дзвони. Знаходились і невіри, що говорили:

— Лотоші люблять за коміра міцного закладати. Чи бува Демидові не приверзлося з п'яних очей?

Але чутці про дзвони й ці невіри вірили. Пригадували минуле,—з самої весни то там, то там і косачівці, і махляківці чули на морі дзвони.

Чув їх і Радивон, про них же розповідав і дід Грипак.

— Де ж зараз Демид Лотоша?

— На причалові.

І цікаві тяглися на косачівський причал. Ще й години не минуло, як новина перелетіла до крайніх селищних халуп, а на березі вже товпилися люди. Звичайно, найбільше жінок та дітей....

Радивонові про цю новину розповів Зінько. Той схопився зарані й побіг на берег—перевірити сітки на приколах. На березі він один із перших бачив Демида. Задовольнивши своєю

цікавість, він прибіг і Радивонові з Пилипом розповісти. Останнього він не застав, бо той уже додому пішов. Радивонові боліла голова після вчорашнього—незвичка, і він бай- дуже вислухав Зінькове оповідання.

— Щось не те. Може бувши п'яним, Петро випав із баркаса.

Його лише зацікавили дзвони. Цьому він вірив. У важкій, з похмілля, голові хлюпнулася озивом думка:

— Цікаво, яка то чортяка похорони справляє в морі?

Вже згодом, щось подумавши, він трохи пожвавішав і звернувся до Зінька:

— Давай колись уночі на моєму баркасі полишпоримо в морі. Чи не спіймаємо отого жартівника, що з дзвонами жартує.

Зінько спершу захопився цією пропозицією.

— А справді, цікаво б довідатися, що воно дзвонить?

— Не що, а хто...

Але трохи згодом він уже непевно говорив:

— Це ж не першина. То тільки чувається, а ніяких дзвонів немає на самім ділі. Вчувається завжди перед якимсь лихом.

Радивон, сміючись, махнув рукою. Зінько знову побіг на берег...

Оточений натовпом цікавих косачівчан на березі біля причалу, де прибережна галька не вилискує чистотою, а забруднена морськими покидьками та камкою, стояв високий червонощокій рибалка з відкритою головою і в кільканадцятий раз розповідав про пригоду. Він був страшенно схвильований, рухав швидко руками й поводив на присутніх дико виряченими очима. Присутні, особливо жінки ойкали й цим ще більшого хвилювання додавали оповідачеві.

— Були ми, значить, із Петром у Буданському—возили трохи риби продати. Побазарювали, а надвечір і на берег, щоб, значить, додому. Все як слід було...

— Тобто й випили,—перебив присутній дід Грипак.

— І випили трохи, а як же... Але уявіть собі, то завжди було як вип'ю я, одразу п'янію і вже нічого не пам'ятаю—сплю тоді, а вчора й горілка не брала. Ну, значить, нап'яли ми вітрило й рушили додому. Вечоріло вже. Я й кажу Петрові «лягай ти спати, а я біля стерна повартую». Так і зробили,—Петро простягся на дні баркаса, а я стерно в руках держу та пісень співаю. Вітер собі подорожній і баркас птицею летить. Пропливли ми так може годин зо три. Я вже було хотів Петра будити. Коли це—«Що воно за знак!—то було, як звичайно, вночі на морі, а то враз стало темно, ніби хто шапку на очі насунув. Я роздираю очі, а воно ще темніше робиться.

— А може заснув ти? — почувся скептичний Грипаків голос.

— Де там. І очей не стуляв... Я, значить, розтулию очі, коли це, як садоне... Мілина. Мені страшно зробилося, але все-таки міркую собі: «Де їй узятися, аджеж п'ятнадцять літ їзду — не повинно бути». Розбудив Петра, шепочу йому. Він парубок не робкого десятка, одразу у воду—щоб, значить, баркас із мілини зіпхнути. Він тільки у воду—і я одразу перестав його бачити, чую тільки лайку його та шамотіння...

Демид Лотоша на хвилинку припинив розмову. Очі йому ще більше вирячилися. Слухачі, хоч де-хто з них і не раз уже чув про пригоду, прикинули і лише тільки легенькі прибережні хвилі люб'язно туркотіли під ногами. Лотоша нарешті зібрався з духом.

— Коли ось чується десь збоку: бев-бев,—та так жалібно, мов по мертвякові. В мене й волосся полізло догори. Хочу гукнути до Петра й не можу. Потім, як загуде, як затрусить баркас, як трусоне... Я так і полетів сторч. Усежтаки, хоч і страшно, і мороз по шкірі скалки розсипає, а не робю... Спихватився на ноги—дивлюсь, а на тому місці, де був Петро, стовб води так і піднявся... Потім, як заскавучить щось, як завив!.. А тут ще й дзвони...

— Ох, матінко!—голосно сплеснула руками в натовпі якась жінка.

— Ай!—зідхнув приголомшено за нею весь натовп. Тільки один дід Грицак, як і раніше, неймовірно гукнув:

— А перед цим ти ж говорив, що не стовб води над мілиною піднявся, а згори якийсь привид, мов волохата шапка, спустився та так і придушив Петра.

Демид непевно витріщився на діда.

— Ні, то я помилився. Тепер ось добре пригадую, що водяний стовб... Закрутило баркасом, а я таки знову не робю. Гукаю Петра, держу стерно на те місце, вертаюся, а брата й духу не чути. А тут дзвонить... Я перехристився, та додому. Що ж було інакше робити?..

Навкруги враз загомоніли:

— Отаке лихо! Отакому молодому загинути...

Лотошчиха, низенька повновида молодиця сьогодні відчувала себе героєм дня. Та якже й не бути героєм, коли отака подія. На ній з'осереджено було увагу не одного десятка душ,—зі всіх боків так і сипалися слова співчуття, та різні розпитування. Коли її чоловік перестав розповідати, почала вона:

— А я собі сплю та й сниться мені, що сидимо ми з Демидом над якимсь проваллям. Коли це де не візьметься волохата чорна тварина. Та велика така... Як ухопить вона Деміда за ноги, та як потягне!.. Я за руку до себе тягну, а вона за ноги в провалля... Проснулась, та й давай христитися... Ще тоді подумала я, що не перед добром. А воно, бачите, яке горенько!..

Ніякий сон Лотошчиси не снівся, а вона його сама вигадала, щоб більше цим бабів уразити.

Трохи осторонь від натовпу плакала висока кирпата, але гарна дівчина. Її заспокоювали кілька подруг. Деякі баби та рибалки побачили її й загомоніли:

— Весілля ж через тиждень повинні були з Петром справляти. Бідна дівчина—отак побивається.

Деякі рибалки між собою радилися.

— Що робити?

Дід Грипак увесь час говорив:

— На мою думку нічого тут теревенити, а треба лаштувати баркаса та їхати відшукувати.

З ним сперечалися.

Глива, що був тут же, радив:

— Спершу треба в міліцію заявити. Це вже твоє діло,— звернувся він до молодого рибалки, що був у Косачах за виконавця.

— Це бігти аж у Махлаківку, міліціонерів заявляти,— чухаючись, мулився той...

Ще до цих розмов, коли Демид Лотоша розповідав, ліворуч із-за приколів з'явилася жіноча постать. Вона непомітно підійшла, стала осторонь натовпу й почала слухати. На плечі в неї сидів сталєво-білий мартин. То була Юлька. Якийсь час її ніхто не помічав, і вже коли Лотошчиха розповідала про свій сон, дівчину помітила Батюкова Марина. Вона на вухо сказала одній молодиці, показуючи на Юльку, потім другій. А коли зацікавила їх своїми словами, то вже голосно загомоніла:

— Це вона, відьмуга винна!.. Тільки вона!.. Отож вона й стовба водяного напустила, і душу Петрову християнську загубила... Вона відьма! Я сама в неї хвоста бачила.

Тоді увага натовпу з'осередилась навколо Марини. Майже всі замовкли і присунулися ближче. Юлька ще нічого не розуміла, не знала про кого вигукує Марина й тільки птах-мартин відчув небезпеку для своєї господарки. Він стрілою кинувся в повітря й там, кружляючи, дико закричав. Тоді і Юльку охопила незрозуміла тривога. А Марина вже палко гукала:

— Я готова під присягу піти, що бачила в неї хвоста!

Намагаючись її перекричати, гукнув дід Грипак:

— Дурне ти плетеш, молодице!

Його підтримали ще кілька рибалок. Хтось навіть, вигукнувши «ого», глузливо зареготав. Але більшість була на Марининому боці. Тоді Глива, що при перших Марининих словах замислився, зловтішно посміхнувся й закричав:

— Справді, доки отієї пройди не було, ніяких дзвонів на морі ніхто не чув! Це все її штуки!

Під впливом загального піднесеного настрою, Лотошчиха вже і справді повірила, що їй снівся сон. Вона придивилася до Юльки й зненацька дзвінко-пронизливо закричала:

— Вона! Йй-бо, вона—та чорна тварина, що увісні тягла за ноги Демида. Очі точнісінькі!

Це ніби стало за гасло. Натовп наелектризувався. Хтось заверещав:

— Бий її!..

Першою шулікою на Юлька налетіла Марина. З-під її рук шматком полетіла дівчинина кохточка.

Дід Грипак, Пирхавка та ще кілька рибалок кинулися захищати Юлька, але Грипака збив із ніг Мунька—рябий парубок, що теж пробував колись залицятися до дівчини й мав від неї гарбуза, хтось штовхнув Пирхавку й уже кілька молодців шарпали Юлька. Бідна дівчина щосили захищалася. Над головами дико кричав мартин, з моря йому відповідали сполохано чайки.

Погано б довелось Юльці, бо вже її й на землю повалили, якби зненацька не гримнув новий голос:

— Геть, сволото!.. Геть, порубаю!

В один бік полетіла Марина, в другий—Лотошчиха, інші теж злякано поточилися, а над Юлькою опинився, розмахуючи тупором із довгим держаком, старий Тишкун. У цю мить страшно було дивитись на нього: довге сиве волосся розвивалося на вітрі, під густими волохатими бровами дико кружляли вирачені очі, з рота вилітала піна.

— Уб'ю!—кричав він.

Підвелася Юлька й стала поруч нього, витираючи кров на подряпаному обличчі. Грипак та Пирхавка заспокоювали натовп.

— Та чи ви показалися!.. І то все клятї баби.

— Подожди, я батькові розкажу, як приїде з моря,—сварився Грипак на Мунькового парубка, а потім напустився на виконавця.

— Ти ж куди дивишся! Чого допускаєш самовправство!

Але в цю хвилину Марина, що підвелася на ноги, знову пронизливо закричала:

— Тишкун сам відьмак!.. Він чортові душу продав!

Ці слова для натовпу були, як для віхтя сухої соломи сірник. Миттю загорілися почуття. Не слухали ні Грипака, ні Пирхавку,—весь натовп загрозливо посунув на Тишкуна, що дико кричав:

— Не підходь, уб'ю!

Старий усю увагу звернув наперед себе й не бачив, що робилося ззаду. Мунька, що засоромлений Грипаківими словами, одійшов було на бік, підкрався ззаду й щосили штовхнув Тишкуна. Той упав і враз налетіли молодці.

В цю мить з'явився Радивон...

Коли з самого початку крикнули на Юлька: «бий її»,—присутній при цьому Зінько, сам того не знаючи, для чого він

це робить, зі всіх ніг кинувся до селища. Вже як біг, у голові йому сформувалася певна думка:

— Швидше до Радивона!

На своє щастя він зустрів Радивона в крайньому провулку селища. Той, зацікавлений криками на березі, що з кожної хвилиною зростали, сам поспішав туди. Ще здалля Зінько несамовито крикнув:

— Юльку б'ють!..

Через хвилину Радивон його шарпнув за плече.

— Хто? Де?

— Там.. на березі.

Зінько відстав від Радивона, бо той летів швидше вихоря..

Що перше кинулося Радивонові в очі, так це широко розплющені великі й чорні Юльчині очі, що в ту мить, не злякано — ні, а гнівно палали, одна рука її, що намагалася затулити обличчя і друга—яка відбивалася від кількох пар рук. У ту хвилину Радивон зрозумів, що для нього немає нічого дорожчого в світі за те обличчя. Погляд його ще підмав на любому обличчю криваву пляму.

Забув про все: вдарена кулаком, полетіла Марина, за нею ще дві якихось молодців, перевернувся від удару його ноги Мунька, що сидів на Тишкунові і крутив йому руки, маскою вкрився Гливиц ніс... Наспів Зінько й кинувся на допомогу, підвівся розхристаний Тишкун, до них приєднався дід Грипак і навколо Юльки утворилося коло. Але й супротивна сторона не спала й, опам'ятавшись, кинулась у бійку. Почалась загальна галаслива бійка...

Зненацька перемагаючи галас юрби, закричав дужий чоловічий голос:

— Братці, горить! Пожежа!..

Цей крик був, наче для отари овець холодний дощ. Спершу дівчора й ті, що тільки товпилися і в бійці не брали участь, а далі потроху й останні—всі повернули голови. Галас трохи вщух.

— Що горить? Де?

Про пожежу крикнув Пирхавка, щоб хоч на мить припинити бійку. Тепер він думав про те, в який би спосіб зовсім утихомирить натовп. Та йому не довелося втихомирювати. Позаду натовпу раптом закричав дзвінко-радісно дівочий голос:

— Петро! Йй-бо, він! Живий!.. Диви!..

Всі повернули обличчя до моря. Від невеличкого баркаса, що гойдався на якорі, брели водою поколіна два рибалки. Назустріч їм кинулася висока чорнява дівка.

— Правда, Петро,—якось непевно вимовив Демид Лотоша.

— І живий!—голосно заверещала Лотошчиха.

Бійки та ворожнечі наче й не було. Всі погляди сплялися навколо двох рибалок. Дід Грипак, спльовуючи, бурмотів:

— Я ж так і думав, що отому дурневі з п'яних очей при-
верзлося щось.

Тільки Радивон майже байдужий був. Вийнявши з кишені хустку, він витирав кров із обличчя розгніваної Юльки.

Рибалки вийшли на берег. Передній був Петро Лотоша— височенький білявий парубок, а другий уже старенький рибалка—з Махлаківки. Останній ще з води крикнув:

— Що ви, люди добрі, бійку очинили на березі? З-за чого же помирилися?

Дорослі зам'ялися, а з підлітків хтось гукнув:

— Тю!.. Бий і його!

Але замовк, бо мав за це штовхана від іншого підлітка. Демид Лотоша ввесь час нецезно бурмотів:

— Уй-бо, Петро... Таке...

Петро попростував просто до нього. Натовп розступився мовчки, даючи дорогу. Петро підійшов до брата й, не кажучи жодного слова, розмахнувся кулаком і щосили вдарив того по щіці. Демид тільки встиг вигукнути:

— За що?!..

Грипак кинувся розбороняти.

— Що за морока така? Що за день? У кожного руки сверблять, кожний із кулаками лізе!..

Інші кинулись допомагати й відтягли Деміда на бік, а Петра вкрили запитаннями:

— Що трапилося? Де ти був? Чому тебе на морі залишив Демид?

Петро, заспокоївшись трохи, почав відповідати.

— Такого ірода вбити за такі штуки мало. Ледве не збожеволів через нього. Спасибі, що хоч ось дядько спас.

Натовп оточив його тісним колом. Юлька та Тишкун, скористувавшись із того, що на них ніхто не звертає жодної уваги, мовчки пішли в напрямку до селища. Радісно кинькаючи в повітрі, їм подорожував мартин. Радивон топтався на місці,—йому страшенно хотілося піти провести Юльку, але не наслідювався та й людського ока боявся. Мимоволі прислухався до Петрових слів.

А той розповідав:

— Значить, я сплю собі, коли крізь сон чую, що щось не те. Схопився, аж бачу, баркас третється об землю, вітрило лопотить проти вітру—мілина значить, а він сатана,—Петро показав на брата Деміда, — спить аж хропе. А перед цим же була умова, що я трохи посплю, а він біля стерна посидить... Збудив, вилаяв його, а потім поліз у воду, щоб баркаса зіпхнути. Полхнув раз — чую, зсувається з міску, тільки хотів удруге — дужче, аж як подме вітер і з тим подихом принесло прокляті дзвони—ніби по мертвому хтось задзвонив. Я й рота роззявив та дослухаюся до тих дзвонів. Аж гульк — баркас уже на кілька сажнів од мене...

— А що ж воно завило, мов собака? — не витерпів і перебив. Демид...

— Пху! З п'яну тобі вчулося. То я почав кричати... Кричу, а він замість того, щоб вернутися, за вітром пустив баркаса.

Петро замовк, а вже трохи згодом докірливо звертаючись до Деміда, додав:

— Ну добре, що до самого ранку вітер од берега був і вода на мілині не збільшувалася, а якби прибій... Годувати браків оце мені... Вже аж ранком ось, спасибі їм, дядько надібали мене та підібрали.

— А дзвонило ж таки? — щоб хоч чимнебудь виправдатися запитав Демид.

— Ну так що? Подзвонило та й перестало.

Тоді виступив дід Грипак і звернувся з докором до латовпу:

— Чоловік із ш'яну наговорив казна-чого, а ви навкулачки пішли. Де ваш сором? Посоромтесь хоч оцього чужого чоловіка. Відьму піймали. У-у, дурряки!

— То чортів Глива, — протят хтось посміливо.

— Глива? — перепитав Грипак. — А де це Глива?

— Вже корова язиком злизала.

— То ти винна! — папустилися на Лотошчиху молодиці. Та плачучи виправдувалась. Хтось ще когось обвинувачував. Стали потроху розходитись, лаючи Деміда Лотошу. Останній, щоб не попадатися людям на очі, лишов понад берегом. Пішов додому й Радивон. Аж тепер він тільки зновні уявив все те, що трапилось. Його проймав жах. Ідучи поруч із дідом Грипаком та Пирхавкою, він вигукував:

— Це ж жах! Дичавина!..

Грипак заспокоював:

— Не хвилюйся, синашу. Серед рибалок це штука обнакновенна. Потому — дурряки...

— Я так не залишу цього. Я в Ногіївку в міліцію поскаржуся! — ки'ятився Радивон.

— І не треба вовсім. То Юльку тільки подряпали, а поскаржися — так гірше вийде. Бо рибалки в нас народ тьомний, а до того й баби... О!.. баби...

Грипак покрутив головою.

— Погано буде...

Увечері Радивон так, щоб ніхто й не помітив, пробрався до Тишкунової хати. Його зустріла на дворі Юлька. На перше ж слово співчуття відповіла спокійно й не соромлячись своїм горловим голосом:

— Це не первина. На весні дівчата піймали на березі й хотіли спідницю на голові зав'язати та вирвалася. Через те мало й ходжу сама, більше з дідом.

Потім ураз перевела балачку на інше. Дякувала, лоскочучи його обличчя вдячним поглядом. Потім засміялася — ніби на крицю срібло розсипала. Після того сиділи довго, ти-

хо розмовляючи. З хати почувся незадоволений Тишкунів голос:

— Ступай до хати, Юлько!

— Зараз, проведу ось хлопця.

Коли прощалися, Радивон сказав у задумі:

— Мене цікавить, який ото біс у морі дзвонить? Чиї то жарти? Через ті проклятуші дзвони ледве великої біди не трапилося. Не я буду, коли вночі не виїду на баркасі та не виймаю дзвонаря.

При цих словах Юлька похнюпила голову й швидко прошепотіла:

— Не треба цього робити!..

— Чому?

Юлька не відповіла. Йому майнула думка:

— Навіть і в неї забобони.

Попрощавшись і йдучи додому, інакше розгадав Юльчині слова:

— Боїться за мене.

І солодко залоскотало на душі, аж кроків додав.

Дома Зінько говорив йому:

— Як завтра повернеться Микола та довідається, то дістанеться і Марині, і Мунці.

Радивон його не слухав, він думав про інше.

XI

Життя — як море. На ранок воно під веселими соняшними проміннями пустотливо бавиться-брижжиться й вабить до себе. Є невтримне бажання дивитись тоді на нього. Здається, що вічно так буде, — і завтра отак лагідно лоскотатимуть хвилі прибережну гальку. Але ось обід, полудень. Звідкись налетів рвучкий ост, чи тримунтан, — завирувало, застогнало тоді море, — лагідність де й поділася. Не пустотливо тоді бавляться хвилі, а наче хижі звірюки люто налітають одна на одну й, шінячись, гинуть у скаженій борні, або, мов на хвилинку змовившись, налітають на берег і не лоскочать, а рвуть прибережну гальку... А ніч пройшла — знову тиша, знову лагідно море...

Вчора в Косачах билися, а сьогодні, зустрічаючись, ніяково дивляться один одному в очі, чухають потилиці, та:

— От анахтемські баби, отакого вигадати... До чого тільки баби не призведуть.

А молодиці:

— Це Марина... Сором навіть згадати.

Навіть Глива, зустрівши на вулиці Радивона, роблено посміхнувся й солоденько заговорив, потираючи руки:

— А ви товариш Борульчук гарненько таки посвятили мою пилу... Та я не сердюся, в запалі ще й не те буває... Народ ми дикий. Хе! Хе!.. Воно, звичайно, для таких приїжджих, як ви, і диким здається, а ми звикли...

Радивон спалахнув.

— Та воно я чув, що вчорашню кашу ви заварили. Коли б не ви дурну бабу підтримали, то може б нічого й не було.

— Ну, знаєте, і я запалився...

Радивона це ще дужче обурило. Він голову свою наблизив до Гливи і крізь зціплені зуби просичав:

— Як вам не сором! Ви ж кооператор! Всюду буваєте, багато всього бачите...

Глива похнюпив голову й ніяково відповів:

— Найрозумніші люди дурниці роблять... ..

Радивон нічого не сказав, тільки гострим поглядом пронизав. Уже відійшовши, знову спалахнув:

— Прокуророві б скаргу на гада!.. На самім ділі, чого я дявлюся. Це ж злочин, закон покарає.

Зайшов порадитися до дядька Григора. Той, як і дід Гришак.

— Не треба. Хто зна, як воно там буде, а ворогів і собі, і тій дівчині наживеш. Молодиці скажуть, що примером вони тільки хотіли пожартувати, а Тишкун із тупором накинувся. Та й ти ж бився. І слави на всю округу пустиш. Хоч і тепер ми вславились та люди подумують, що то невсурйоз...

Радивон у душі не погоджувався, але й не оперечався.

На другий день він пішов у Махлаківку на збори осередку. Дорогою, як ішов турбувався, коли б догани не було, бо пропустив одні збори, але про це й слова ніхто йому не сказав. Тільки жартами вкрили його появу:

— Розкажи, як ви там відьмі хвоста крутили?

Збори такі ж самі, як і раніше: сміх, жарти, анекдоти. Спробував розговоритися з комсомольцями:

— Для чого ви в комсомол записувалися?

Одверто відповідали:

— А нас Максим записав. Сказав, що шкіряні куртки та револьвери даватимуть.

Радивона пройняла злість.

— Та ви розумієте завдання комсомолу?

— А на чорта це нам здалося! За все відповідає Максим, він здається щось знає. Наше діло демонстрації влаштовувати, вистави, гульбища проти церкви, щоб попові службу правити заважати.

Радивонові стало гидко й він одійшов. Незабаром до нього підсунувся білявельський хлопець.

— Я чув, як ти говорив з хлопцями. Я сам думаю вже записуватися з комсомолу.

Радивон кинув на хлопця запитливий погляд.

— Бачиш, я книжки читав, газети: не такий повинен бути комсомол. Тут тірше, ніж на вечерницях. Це не так... Не хочу я.

— Як тебе звуть? — спитав Радивон.

— Оксентієм.

— До тебе в селі можна зайти?

— Після зборів.

Обидва стиснули один одному руки. Радивон спробував заговорити з Максимом, секретарем осередку, про кандидатську групу в Косачах. Парубок питає у секретаря поради. Максим зміряє його нахабним поглядом.

— Подожди трохи. Ось вяснемо справу.

— Яку справу?

— Там побачиш...

— І Максим загадково посміхнувся.

— Треба придивитися спершу до вашого брата, бо ви тільки вмієте відьмам хвосту крутити, — зареготав він. Радивон зробив рух, щоб відповісти, але секретар призірливо махнув рукою й швидко пішов геть. Після зборів із помешкання Радивон вийшов разом з Оксентієм. Той жив у Махлаківці по дорозі на Косачі, так що Радивонові навіть зручно було зайти до нього...

Гомоніли хлопці довго, а коли попрощалися, то Радивон знав, що він має ще одного спільника й товариша...

Через два дні приїхав із Буданського інструктор. Він їхав суходолом, і тільки в селище, одразу поспитав:

— Де живе Радивон Борульчук?

Йому показали Радивонове дворище.

Звичайно, поява нової людини та ще у шкіряній куртці в такому ж кашкеті викликала в Косачах велике зацікавлення.

— До Борульчука комуніст приїхав, — полетіло по халупах.

— У комуну буде посвячувати.

Радивон загадав, щоб зібралися тільки майбутні артільники, але в двір до нього набилася сила силенна народу: всі Косачі. Поспитав поради в інструктора. Той відповів:

— Нехай усі слухають.

Інструктор заговорив до присутніх. Він почав говорити про значення кооперації та про користь від неї рибалкам і цим ледве не зіпсував усієї справи. Піднявся страшенний гармидер і перші ж підняли його артільники. Дід Грипак, Довгань, Пирхавка — всі разом замахали руками, закричали:

— Кооперація твоя нам у печінках сидить!

— Ми тільки страждаємо через неї. Не треба! Слухати не хочемо!..

Інструктор отетерив. У голові йому пронеслася думка:

— Оце так артільники! А говорив же, що всі згодні, що всіх уже підготовлено, — він із докором подивився на Радивона, що стояв поруч. Той югнув між рибалок і там почав усіх переконувати.

— Кинь про кооперацію, ти нам про артіль говори! — вигукнув хтось.

Інструктор посміхнувся.

— Артіль теж в кооперація.

— Коли кооперація, то не хочемо артілі! — це вже Пирхавка.

— Не хочемо!

Знову піднявся гармидер. Багатії, що стояли позаду, глузливо зареготали на все подвір'я, їх підтримала вигуками дітвора.

— Го-го-го! — глузливе, переможне поніс вітер далеко від кручі — аж на берег. Цей регіт привів до пам'яті артільників.

— Давай, артіль! Говори!..

Дід Грипак повернувся до купи багатіїв і, намагаючись перекричати численний гурт людей, вигукнув:

— А ви коли прийшли сюди, то не мішайте людям!

Потім він напосівся на присутнього тут же виконавця:

— Ти ж власть! Заборони їм заважати нам.

Ці слова багатії вкрили ще більшим реготом. Тоді виступив інструктор і сердито закричав на них. Це допомогло й гармидер трохи вщух.

— Праця рибалки, це праця каторжника, — почав голосно інструктор. Ці його слова вподобалися рибалкам, навіть і багатіям. Наче велетень-жук, загув натовп.

— Во!.. Правда!.. Гірше каторжника! — чулися з того гудіння окремі вигуки.

— Оцею видно знає життя рибальське. Послухаймо, що далі скаже, — голосно й задовільно вигукнув якийсь рибалка до свого сусіди.

Інструктор радий з того, що притягнув до себе увагу натовпу, продовжував:

— Всеньке життя рибалка не має спочинку. Всеньке життя його борсає негода, — дощ його завжди мочить, море кушає, і це однаково — влітку, восени, взимку. Завжди в очі смерті дивитись приходиться... А найголовніше — спочинку не має рибалка, бо не поїдеш сьогодні в морі — завтра їсти нічого буде.

Знову, загувши, заколихалися кострубаті голови. Інструктор говорив те, що рибалка завсігди носить у себе на душі. Це думав, це говорив у хвилини відчаю кожний із власників цих бронзових облич

— А хіба не можна й рибалці мати відпочинок? — знову продовжував інструктор. — Хіба не можна повести так справу, щоб і засоби на прожиток мати, і легше робити? Придивіться гаразд як тепер у нас справа йде: в одну сітка, а в другого півбаркаса спрягастесь виїздите в море... Два-три власники-рибалки витрачають час на те, щоб одну ставку сіток засипати.. А чи не доводилося вам замислюватись над тим, що ці два рибалки не одну ставку могли б засипати та зламати, а цілих десять... Аджеж багатий рибалка встигає як сам засипати чотири-п'ять ставок?

Це ж саме ділові Грипаківі та іншим рибалкам говорив недавно й Радивон. Але тоді хоч і погоджувалися, а на душі

кожний мав сумнів, бо казав якийсь молокосос, що його кожний пам'ятає, як він без штанів бігав... Тепер же говорив чоловік чужий, із сивизною у волоссі, що не одному з них у батьки годився, і рибалки слухали уважно, силкуючись не пропустити жодного слова.

Не в одного майнуло в голові:

— А й справді, вдесятьох часто робиш те, над чим і два оправились би.

— Що ж треба зробити, щоб не витрачати даремно часу? — жеревівши дух, провадив далі розмову інструктор. — Який вихід із цього становища?.. Артіль. Збирається вас двадцять чи більше рибалок, усю посуду в'єднують докони, половина або й менше йдуть у море, а останні чи то везуть полов продавати, чи іншу яку роботу роблять, чи відпочивають.

Але це ще не все. Артілью швидше удосконалити можна рибальство... Хіба не краще замість вітрильників завести мотор чи паровий катер? Звичайно, краще. Одному це не під силу, а артіль спроможиться. Можна ще й вишукувати нові способи ловити риби... Ловлять же по інших країнах електрикою....

Не встиг він сказати це слово, як позаду, наче 'греблю прорвало — вибух регіт.

— Го-го-го! Га-га-га! — аж за животи бралися Глипавка, Стегній та інші.

Регіт остільки був дужий, що навіть інструктор змішався. Ковтаючи окремі слова в приступах реготу, верескливо загукав Глипавка:

— Я ж так... і знав... лектричество!.. Крутив, крутив, прахвост, та й докрутив. Лектричество... а там грошики давай. Го-го!

Стегній ускочив у середину майбутніх колективців і закричав:

— Лектричество! Вивертай, братця, свої драні кешені!

На подвір'ї зчинилося неймовірне. До реготу дорослих прилучився вереск дітвори. Інструктор то білів, то червонів; крутився і не знав, що робити. До нього продерся старий Довгань.

— Товаришу дорогий, не нагадуйте про лектричество.

Інструктор непевно витріщив очі. Тоді рибалка пояснив:

— Минулого літа, як гарні були полови, приїздив один. Зібрав людей і сказав, що коли Косачі дадуть 500 карбованців, то він проведе в Косачах електрику, таку як у Буданському, а на кручі великий ліхтар поставить, — мовляв, останні гроші держава додасть... Звичайно, рибалкам закортіло, щоб за п'ятдесят верстов із моря Косачі по ліхтарю пізнавати, та й поса іпшим селищам утерти... Ну, та й скинулись по н'ятьорці з двору. А той чолов'яга за гроші, і був такий та нема...

Інструктор пригадав, бо чутка про цю подію, аж до Буданського тоді доскочила.

— Оп воно що...

А з гурту кричали:

— Держи кешеню ширше!.. Дурших немає!..

Усе ж інструктора не спантеличили. Не звертаючи уваги на глузані вигуки, він знову говорив:

— Держава допоможе артілі. Вопа дасть матеріялу, сіток, шитку...

Ці слова приголомшили крикунів, бо для рибалки найважливіше в житті—це матеріял. Щоб він не робив, щоб не говорив, а зайде мова про сітки, гачки—він і роботу кине, і розмову...

— У Буданському засновується така фабрика, що виготовлятиме рибальський матеріял...

Глипавку, наче гедзь укусив. Він аж на місці підскочив.

— Поки буде ваша фабрика, то ми без матеріялу подохнемо... Був чесний чоловік Орубський, виготовляв для нас матеріял, а ваша совецька власть його податками задушила... Мовляв, непман шкуродер—і довелось бідоласі діло прикрити...

— Бо й справді він аж три шкури з нашого брата дер,—спокійно відповів йому Пирхавка.

— А совецька власть за матеріял з тебе волосся обскубе.

До інструктора підступив дід Грипак.

— Чоловіче добрий, так діла не буде. Сюди наїшло людей тільки заважати нашій справі. Ходімо в хату, там ви розкажете, що й до чого, а тут горлопани не дадуть. Діда підтримав Радивон і інструктор погодився. Глипавка з компанією було сунулись у хату, але Грипак не пустив:

— Тобі тут нічого робити. Ти ж до артілі не пристанеш.

Вони лишилися на подвір'ї і який час не розходилися...

У хаті інструктор довго з'ясовував про артіль, прочитав і пояснив до слова статут, а наприкінці закінчив:

— Підпишете статута, зареєструете в районі сміло приїздіть до нас у снілку. Ми вам допоможемо стати на ноги. Не бійтеся, що у вас на двадцять два чоловіка буде тільки десять ставок і вісім баркасів.

— Коли б то так... Як би ж то...—чулося з усіх кутків Радивоніної хати.

Інструктор, закінчивши всі справи, мав уже йти з хати, щоб їхати назад, як до нього підступив Радивон.

— Товаришу, ви допоможіть нам ще в одній справі:

В якій?—спинився інструктор.

— Допоможіть у кооперативній справі. Тут у селищі в нас ціле нещастя. Свого кооперативу немає, а є крамниця і рибний пункт від Махлаківського товариства. Та це ще б нічого, та відає цим усім колишній тутешній рибник і крамар Глива. Що хоче, те й робить. Таке свавільство, що рибалки аж стогнуть. Аджеж увесь крам проходить через його руки.

— Куди найпростіше, організуйте свій кооператив,—не довго міркуючи, порадив інструктор.—Аджеж селище у вас

велике. Можете сп'ястися й на власний кооператив. Ледачі ви,—пожартував він.

— Темні, а не ледачі,—сумно перебив Шуга.

Ви зробіть так,—уже серйозніше продовжував інструктор. Коли зареєструєте артіль, то всі члени артілі нехай утворять ініціативну групу й почнуть збирати паї. А там статут, перші збори, нове правління—і кооператив готовий. Коли будуть ваші представники в Буданському, я поведу їх до того товариства, що цим відав і він навчить, як усе це зробити...

— Ну, побажаю новим артільникам усього найкращого в спільній праці,—попрощався інструктор, і поїхав.

Дід Грипак хоч і не пускав нікого до Радивонєвої хати, але все ж кілька цікавих пролізло. Отож ще не встиг і від'їхати, як до Гливи, що повернувся у крамницю, прибіг однобаркащик Пенько.

— Харитоне Севеловичу, під вас підкопуються. Приїжджий структор радив голоштанькам кооператив гарнізувати й вас скинути. Обіцяв допомогти в цій справі.

Глива нічого не відповів Пенькові. Він насулив брови й згодом ніби про себе тихо пробурмотів:

— А можуть це зробити... Можуть...

Далі, мов злякавшись цих своїх слів, він рвучко випростав голову й напівзрозуміло подивився на Пенька. Потім раптом стукнув кулаком по прилавку і, не сказав, а просто гнав:

— Брешуть!

Але враз і опам'ятався, бо знав, що Пенькові не можна довіряти. Сам собі на думці закінчив:

— Спіткнуться. Я ще зумію ногу підставити.

Покинув крамницю на жінку й подався до хати. Там ходив із одного кутка в другий і міркував:

— Максим не брехав... Казав, що піймали комсомольця на гачок. А коли Марина не допоможе, треба підговорити Маньку. Ах, шкода, що я йому тоді не провалив голови. Не влучив...

XII

Увечері до Радивона прийшов Максим, Глипавчин наймит.

— Я до тебе... Ото колись ти розказував мені, значить, про артіль рибальську, щоб, значить, і я вступив до неї. Я й сам мекетую, що воно справді туди мені дорога. Набридло вже Глипавці сотні заробляти... У Буданському, коли ми з хазяїном були на базарі, я чув, як один говорив до людей... Розказував, що треба в гурті роботи, про комунії різні, якісь колективи. Ще тоді мені його промова вподобалася... Після розмови з тобою, я, значить, довго міркував. Отак, як воно є—то до самої смерті мені попихачем у глитая бути... А послухаюсь тебе—може людиною стану.

Максим заговк, підшукуючи слова, що треба говорити далі. Радивонові радісно закалатало серце.

— Самі приходять. Це ж... це ж... перемога!..

— Значить, я прийшов,—продовжував по хвилині Максим, —спитати. Чи не можна оце вже тепер мені пристати до артілі. Я чув, що сьогодні приїздив комісар із Буданського й записав у книгу всіх вас... Значить, у мене нема ні баркаса, ні сіток,—зате в мене в сто карбованців грошей та руки оці...

Він незграбно посміхнувся, показуючи на свої мозолисті, порепані й волосяні руки.

— Бач які? Не раз боролися з штурмою на морі.

Потім, засоромившись, що вони брудні, він їх швидко заховав.

— Я віддаю вам свої гроші, а ви приймаєте мене до артілі... В мене хати немає, та я, думаю, який час у когось перебуду.

Радивонові майнула цікава думка.

— То переходь до мене жити. Вдвох веселіше буде,—жваво він перебив наймита.—А щодо артілі, то й мови не може бути, щоб не прийняти тебе.

На Максимовому грубому обличчі веселками зарухалися передчасні зморшки й короткі вуса затанцювали.

— Так я завтра ж і покину Глипавку.

Нагодився дід Грипак. Довідавшись, у якій справі прийшов Максим, він радо вигукнув:

— Та вже прийняти тебе треба до артілі через те, що Глипавка лусне з досади. А то дуже пирху гне, що багатство має велике. Він на тобі тільки й держиться.

Того ж дня Максим мав рішучу розмову з Глипавкою. Хазяїн перед цим його зустрів сердитим бурмотінням:

— Де ти бродиш? Ондечки треба гачки поперецьязати, бо на ранок вирушати на двоцоголовому далеко в море.

Мабуть не поїдемо, хазяїне,—спокійно відповів Максим, сам дивуючись із своєї спокійності.

— Що, випив мабуть із хлопцями?—неймовірно глянув на нього Глипавка.

— Так випив, що мабуть давайте роцот, бо більше робити вам не хочу,—відповів і знову, як годину назад у Миколи, радо затанцювали рідкі вуса. Та й було з чого радіти, дивлячись у цю мить на Глипавку. Він і без того опецькуватий та низький ще більше присів, щоби йому надулися, вуса найжачилися й уся його постать тепер дуже нагадувала обчищену голівку капусти.

— Як роцот?—ледве чутно перепитав він. Потім ураз ніби збожеволів. Заприскав, запідскакував.

— Це ти мабуть був у отого Борульчученка? Ніякого роцоту не дам... Не заробив!.. Геть!..

Максим, як стояв коло дверей, так і лишився, не ворухнувшись.

— Це вже дурне ви, хазяїн, кажете. Моїх зароблених у вас грошей сто карбованців. Завтра ж приготуйте.

— Не дам!.. Кошієчки не дам!.. Геть так з мого двору!

Глипавка вибіг у комірчину, вхопив там Максимів сундучок із його речами, вернувся і жбурнув наймитові під ноги.

Очі Максимові налилися кров'ю, стиснулися кулаки.

— Годі, хазяїне! Речами моїми нічого кидатись, бо...

Глипавка тоді враз змінився.

— Та я жартував. Невже тобі погано в мене жилися? Га? Максимочку? Та я ж тобі за рідного батька був.

— Готуйте на завтра гроші,—пробурмотів Максим, підбираючи сундучок і пішов на двір у повітку спати. Глипавка свою злість зігнав на жінці, коли та через півгодини повернулася додому з посиденьок...

Коли увечері Максим пішов від Радивона, до того, за дідом Грипаком почали сходитися й інші артільники. Радивон, після від'їзду інструктора тепер говорив їм:

— Треба обрати нам правління.

Звичайно, за голову обрали Радивона. Він довго відмовлявся й говорив:

— Нехай дід Грипак буде головою, бо я в рибальстві нічого не тямлю.

Йому заперечували.

— На морі ти й не будеш головувати. Ми там іншого настановлятимемо, а тут нам з тобою не рівнятися. Ти і письменний, і комсомолец, і всякі штуки добре обладнаєш.

Радивон одразу ж почав розпоряжатись.

— Немає ніякого сумніву, що нас район не затвердить, так я пропоную завтра ж виїхати в море артільно. В нас є десять справних ставок,—усі й засипати. А я з кимсь злітаю в район та ще і в Махлаківку завернути треба—підписи в сільраді заєвідчити.

Рибалки погодилися. Вирішили виїхати для першого разу на трьох баркасах. Розподілили, кому й їхати треба: Пирхавці, Довганеві та ще декому припадало залишатися. Пирхавка, усміхаючись, звернувся до Радивона:

— Раз, значить, ти наш голова, то й нам призначай роботу.

— І вам робота знайдеться,—також усміхаючись, відповів Радивон. Візьміть за той час та й поперебивайте приколи артільників докупи.

— А й правда!—гукнуло кілька голосів.

Розходилися артільники вже пізенько. Кожний відчував на душі якісь нові почуття. Кожному здавалося, що він зробив крок на невідому стежку й не знає чи приведе вона до мети.

Тихими подихами понад кручею шелестіла низовка, а десь за халупами, мов далекий поїзд глухо гуде море. Рибалкам

уже здавалося, що й море не так як завжди, а якось по-новому гомонить...

Ранком тільки було Радивон зібрався засувати хату, щоб іти до дядька Григора, прийшов із сундучком у руці Максим.

— Значить, ото ми вчора говорили з тобою, так оце я прийшов.

— Зовсім?

Максим кивнув головою.

— Молодець, одволікати не любиш,—похвалив Радивон. Максим почав розповідати з яким боєм він одержав роцот від Глипавки.

— Не хотів давати грошей—кричав, нахвалився. А я йому—давайте по добрій волі, бо гірше буде. Я у вас без договору живу, то як пожаліюсь... Кажу—я зустрічався з наймитами в Буданському на базарі, так вони мене всьому навчили, всі закони розказали...

Він засміявся.

— Повірини, після цього, як шовковий став. Не було в самого всіх грошей, так пішов у Гливи позичив. Тепер, чортяка, нехай із Гнатом похазяїнує. Сьогодні він збирався виїздити гачки на красну рибу засипати. Нехай тепер спробує кого найняти...

— Я зараз думаю їхати в Ногіївку, а ти залишайся сам на господарстві,—запропонував Радивон.

— А мені з тобою не можна?

Радиви хвилину помислив.

— Правда. Нехай дядько Григор залишається дома, а ми з тобою поїдемо. Доречі, він говорив, що йому щось треба зробити.

Поставили сундучок у хату, замкнули й пішли до Шугая. Там Радивон остаточно договорився з дядьком та дідом Грипакком (по сусідству з Шугаєм дід жив), і хлопці пішли до причалу... Відпливли від берега верстов зо три й почали наздоганяти чужий баркас. Ще віддаць Радивон пізнав із стриженими чорними кучерями дівочу постать на ньому. Спійманим птахом закалатало в грудях серце. Пізнав постать і Максим, що сидів коло стерпа.

— Чудна ота Юлька,—раптом заговорив він, аж Радивон здригнув, мов спійманий на якому злочині. Йому здалося, що Максим запримітив його погляд і розгадав думки.

— Йй-бо, чудна,—продовжував наймит,—не така, як інші наші дівчата. На вечерниці не ходить, ні з ким не гуляє. Не дарма ж на тім тижні наші молодіці й стрижки їй ледве не пообривали.

Радивон згадав випадок на березі й гостро-боляче стало йому на душі: хлопець аж зідхнув. Не помічаючи зміни в почуттях свого супутника, Максим вів балачку далі:

— Дика якась і не доторка. А саме головне—горда. На всіх наших дівчат та молодіць із високого потолка плює. Та й не

гільки на дівчат... Я на-весні зустрів її на березі й хотів обняти, так повіриш—вона ледве під ребра ножа мені не встромила. Йшла з колодієм у руках, видно рибу чистила... Одежу гільки розрізала. А скільки хлопців перегризлися через неї. Тепер ужо трохи затихло, а на-весні та взимку, тільки й чути було, що той із тим, а той із тим через Юльку побилися. Кожному хотілося з нею переночувати, а дівчина всім дулю давала. Ох і горда!.. А проте молодець. Я на неї серця не маю.

Радивонові від кожного слова дальшої Максимової розмови все приємніше ставало.

— Такою повинна бути кожна жінка—горда, незалежна,—вертілося йому в голові.

Водночас напружував свій зір, щоб на віддаленні краще розглянути дороге обличчя. Дівчина теж пізнала Радивона, випросталась на баркасі й помахала рукою. В цю мить, мартин, що камінем висів, розправивши крила у височині над Тишкунівим баркасом, стрілою кинувся в напрямку Радивона, двічі зробив коло над його баркасом і, радісно кигикаючи, помчав назад і сів на Юльчине плече. Птах ніби розгадав почуття своєї господарки й відніс привітання.

Радивон теж зрозумів малого птаха і враз мов збожеволів. Якись незрозумілі, радісні витуки вилетіли йому з рота. Потім, ухопившись за щоглу, він випростався на чардачку, схопив із голови кашкета й замахав ним у повітрі.

Баркаси все віддалялися один від одного: Тишкун повернув на схід, а хлопці на захід у Махлаківку. Радивон продовжував махати аж доки зір його розбирав на баркасі маленьку дівочу постать. Максим, сидячи коло стерна спостерігав Радивонову поведінку й посміхався про себе. Коли ж Радивон заспокоївся й сів на чардачку, наймит заговорив:

— Бачу, що й тебе не минув косачівський чад, і ти накинув оком на Юльку. Тільки раджу тобі—брось це діло. Коли я хотів обняти, а вона мене пожем штиркнула, то згодом я тільки сміявся з цього, хлопці ж один одному морди набивають—і все... Ти ж не такий. Сумуватимеш, а то може й лиха заподієш собі. Брось, кажу, то дівчина не для нашого брата.

Радивон мало слухав Максима. Все єство його наповнилось радісним почуттям. Після Максимових розмов про Юльку, привітання її рукою здалося за найпакіший поцілунок.

Коли підпливли до махлаківського причалу, Радивон мов од сну пробудився—не хотілося розлучатися з солодко-прекрасними мріями...

Після обіду на березі в Косачах артільці готувалися до виїзду в море. Коли поносили сітки на баркаси й ті рибалки, що їм треба було виїздити теж куди перебралися, тим, що залишалися на березі стало враз надзвичайно сумно. А коли на баркасах, піднімаючи якорі, закричали:

— Побажайте нам успіху в першому полові,—на березі всі, як по команді зідхнули.

— Перший раз мої сітки засипатимуть чужі руки,—промовив тихо Пирхавка.

— Перший раз на моєму баркасі напинає чужа людина вітрила,—за ним ще тихше обізвався Довгань і рух зробив—ступити у воду, бо в цю мить за кілька сажнів баркас його, звільнившись від якоря, заморгав під осіннім сонцем сірим вітрилом і мов кінь, що застоювся на місці, рвучко врізався в зустрічні хвилі. За його прикладом зробили й інші два баркаси.

Рибалки, що були на березі, знову зідхнули й непевно подивилися один на одного. Може б і заговорили що та не можна було,—кілька рибалок, що прийшли з селища поцікавитись, як артільці вибираються в дорогу, стояли недалечко, перекидаючись глузливими словами.

Коли баркаси відпливли вже далеченько, з селища прибігла Пирхавчиха. Ще добігаючи, вона заголосила:

— Поїхали! Ох, моя ненько!.. Пропали наші сітки!—і сплеснула руками. Побачивши, що на неї всі звернули увагу, вона заголосила ще дужче.

— Та що ж я робитиму? І чим же діток годуватиму!

— Чого тобі треба?—визвірився на неї Пирхавка.

— Пропали ж сітки! Стегніха казала, що хто в комупичеську артіль запишеться і хоч раз віддасть свої сітки, то навіки позбудеться їх. Казна відбере.

Пирхавці й так було досадно, а тут ще голосіння це.

— Годі тобі кричати, як недорізане порося! Дурак ти!..

А коли й це гримання не допомогло, підійшов і вдарив жінку кулаком. Та миттю припинила голосіння й розпочала лайку, та Пирхавка вже не слухав її. Він підійшов до артільників і глухо промовив:

— Щож, підемо Радивонового наказу виконувати—приколи церевивати.

— А може підождемо,—мулячись, відповів наймолодший із артільників, рибалка Купцько. Пирхавка визвірився на нього.

— Назад тільки раки лізуть.

Далі зневажливо глянув на тих рибалок, що поглузувати прийшли, гримнув ще раз на жінку, підбавив одним оком артільників і твердими кроками рушив понад берегом у напрямку до приколів.

А тимчасом на одному з трьох баркасів, що бадьоро розрізали рухливу шкіру велетня плазуна, сидячі на куші сіток і покурюючи люльку, дід Грипак говорив:

— От і не мої сітки, а якась радість проймає. Аж чотири ставки під тобою. Го-го! Коли не траплялось?..

Ще трохи згодом він задумливо говорив:

— Рибалці покажи золото так він не так швидко побіжить, як на сітку, на гачки...

Потім він жваво, по-молодецькому вигукнув:

— Ох і жизнь хороша!.. Хоч і каторжна, так зате слободна. На морі рибалка, що орел у небі...

Верстов із п'ятнадцять баркаси відпливли від берега, і тільки тоді, як вечір туманом упав на море, Грипак, що був за отамана, наказав засипати...

Баркаси спинилися. Грипак зняв засмальцьованого бриля, широко перехристився і кинув першого якоря. Шугай жваво вигукнув, засміявшись:

— У совецькій артілі христитися не можна. Совецька власть, приміром, не признає бога...

Грипак добротливо відповів:

— Звичка. Сама рука до лоба тягнеться.

І хвацько засипав сітку за сіткою.

Через півгодини всі три баркаси стояли на якорях, а рибалки гомоніли, лаштуючись спати.

XIII

Уже два дні минуло, як Микола Дунів зник із Косачів. Ішов він із дому тоді, як батька не було.

— Куди ти?—поспитала Дуниха, бачачи, що син одягається в найкращу одежу.

— На суходіл у німецьку колонію.

— Чого ти там не бачив?

— Діло є.

— Яке?

— Вам про те ж не треба знати.

Так і не допиталася мати, чого й куди пішов Микола. Вона не знала того, що вчора увечері її син випадково підслухав розмову Гливиної кирпатої з найглухішою в Косачах бабою Мокриною. Дівка в баби питала поради, як можна привернути до себе чужого парубка. Баба хоч і глуха була, але хитра, і зашамотіла.

— Чи не на Борульчужового одинця ти, дочко, накинула оком? Красивий парубок, тільки ж бідний... Бачу по очах, що на нього.

Аж тоді як дівка тикнула в руку гроші, баба почала радити:

— В Манківці на суходолі живе така баба—Лукія на ймення. Так вона може дати таких корінців, що коли їх потерти на порошок та дати вишити тому, кого хочеш привернути, він ураз полюбить тебе.

Микола після цього цілу ніч не спав. Перевертався з боку на бік та все думав...

А на ранок ото була така розмова з матір'ю, і він зник із селища.

Увечері ж того дня, коли вже повернувся старий Дунь, виявилось, що з шухлядки пропало п'ять карбованців. Дуниха

догадувалася, хто шкрав троші, але вину взяла на себе, хоч чоловік ледве після того не побив її. Ще й збрехала:

— Миколу гукнули в гості махлаківські парубки, так я дала йому їх. Нехай поки молодий—погуляє.

Сказано—мати.

Повернувся Микола через два дні хоч і мовчазний, але задоволений і в очах йому бликали вогники перемоги. Повернувся він саме тоді, як і Радивон із Ногіївки. Той теж задоволений, але не зовсім. На запитання артільців: «Як справа?»—відповів:—«Добре. В районі сказали, що на першому ж засіданні затвердять артіль». Про себе ж трохи з прикрістю думав:

— Шкода, що не застав секретаря райкому. Треба було б погомоніти відносно кандидатської групи.

Потроху в розмовах із артільниками забув про цю прикрість.

Рибалки хоч і дорослі, але люблять у мріях купатися.

— Оце аж тепер, коли ти здав отого статута, я повірив зовсім, що не в жарт ми задумали справу,—сказав завжди серйозний і мов сердитий старий Довгань.—Я сам себе не пізнаю. Сказав би хто місяців зо два тому, що я вступлю в якусь, вигадану комуністами, артіль, я б тому очі заплював... Зате як пощастить і втримо всім носа!

— Мені що хотілося б, так це—не двощогловий баркас купити, а цілу баржу,—підтримав його Пирхавка.

— Або парового катера,—вихопився Куцько.

— Юринда,—перебив його Пирхавка.—Для рибалки пар ненадійна штука. Вітрила—ото штука підходяща.

Радивон говорив:

— Як тільки затвердять статута й повернуть нам, одразу ж утрюх ідемо в Буданське в спілку: Нехай відпускають грошей, ниток, гачків... Післязавтра я знову злітаю в Ногіївку, може до того часу вже затвердять. Казали там може й завтра збереться президія.

Рибалки раділи в хаті й радіючи розходилися... Коли розійшлися старі рибалки, Радивон звернувся до Максима та Зінька, що залишилися.

— Я піду трохи пройдуся.

Зінько позіхнув:

— Чого це хлопці сьогодні не йдуть. Нудно самім. Десь і Микола пропадає.

Радивон при згадці про Миколу здригнув і йому стало дуже неприємно. З цим неприємним почуттям і надвір вийшов. Постояв трохи на розі хати, дослухаючись до звуків моря. Потім пішов понад кручею, щоб люди не бачили. Обійшов усе селище й знову, як колись уночі, шомісив сипкі піски до самотньої хатини. Ще далеченько в одному вікні з боку кручі помітив вогник. Мемохіть у голову заскочила думка:

— Здається ж, що від кручі в хаті аж двоє вікон, чому ж світ у однім?

Коли був за кілька метрів, нерішуче припинив кроки.

— Якже я викличу? Вже пізно. Та чи й вийде ще?

На ці запитання в думках, там же народилася відповідь:

— Хоч крізь вікно побачити її.

Як підкрадався ближче до вікна, знову подумав:

— Хоч би Тишкун не помітив, а то халси не обершеш.

Добре хоч собак немає.

Ось і вікно. Радивон навшпиньках, тримаючись руками за призьбу, обережно наблизив лице своє до шибок. Тільки глянув, у ту ж мить сіпнувся назад, а з губів йому зірвався приглушений вигук здивування.

Те, що Радивон побачив у хаті, він ніколи не сподівався бачити. Замість Юльки та Тишкуна в хаті був Дунів Микола. В першу мить Радивонові майнула думка—плечами винести вікно з рямками й увірватись у хату. Але враз і передумав. Перемагаючи хвилювання, він знову наблизив обличчя до вікна... Микола тимчасом у середині хати хазяїпував. Вікна були із середини позатулювані ганчірками й тільки одно (мабуть нічим було) залишилося так, а парубок лазив то в шафі, то в комірчині. Видно, того, що він шукав, не знаходив, бо напівголосно вилаявся й став серед хати в непевності. Радивонові довелося аж від вікна відскочити, бо Микола дивився саме на це вікно. Потім він раптом ударив себе долонею по голові й побіг у сіни. Через хвилину він повернувся звідти з глечиком у руці. На обличчі йому було повне задоволення, очевидно те знайшлося, що він шукав. Радивон знову прилип до вікна. Микола поставив глечик на лаву, обережно дістав із кешені щось загорнуте в ганчірку, розгорнув її й потім те «щось» висипав у глечик. Коли це зробив, прикрив його, як було й поніс у сіни. Швидко повернувся—уже без глечика. Зараз же загасив світло. Радивон відбіг од хати, впаав у рівчак у піску й там причаївся. Деякий час було тихо й Микола не з'являвся.

— Мабуть вікна відтуляє,—догадався Радивон.

Згодом в одному з тих вікон, що були від моря з'явилася темна пляма. На тлі білої стіни темна тінь була помітна добре. Тінь постояла деякий час на місці, прислухаючись. Потім зарухалась у напрямку до селища. Радивон і собі підвівся та пішов з нею. Провівши аж у саме селище він майже бігом кинувся назад. Оббіг навколо хати й спинився в нерішучості.

— Що робити?

У тому, що Микола наважився отруїти Тишкуна з Юлькою, Радивон не мав жодного сумніву.

— Що діяти?—в кільканадцятий раз запитував сам себе.

Потім вирішив. Побіг у напрямку селища й там прислухався. Далі повернув до моря. Жодних сторонніх звуків—тільки перебирає тихо басольні струни невідомий музика—гомонить

море. Нарешті вернувся до хати. Підійшов до того вікна, з якого виліз Микола і торкнув його—вікно піддалося.

— Як він уліз. Невже не зацеплене було?—подумав.

Оглядаючись на всі боки, в сутені обмацав вікно. Одна заціпка відігнута. Потім не довго міркуючи, він уліз у хату й причинив за собою вікно. В хаті було сперте повітря, але й серед нього Радивон відчув Юльчин дух—ніби пахло її волосся.

Помацки знайшов двері в сіни, і вже в сінях тільки наважився запалити сірника. В кутку помітив лядку в холодильник і відкрив її. На дні холодильника стояло кілька банок, серед яких і знайомий глечик. Обережно взяв його, закрив ляду, повернувся в хату й також обережно виліз у вікно. Відійшов було на кілька кроків, а потім вернувся, камінем витнув заціпку й щільно причинив вікно.

Після того довго сидів із глечиком на березі, а в голові цвяхом застряла одна думка:

— Що робити?

Уже пізенько прийшов додому. Заховав глечик у чуланчику, а сам увійшов у хату. Тільки переступив поріг й аж скрикнув,—крім Зінька та Максима в хаті був Микола. Але не звичайний Микола, яким Радивон звик завжди його бачити—злий, похмурий. Ні. Тепер у парубка обличчя сяяло проміннями надзвичайної радості. Увесь був рухливий, жвавий—жартами так і сипав. Парубок святкував якусь перемогу.

Радивон стиснув кулаки. Щось невідоме та дуже штовхало його кинутися на Миколу й скрутити йому в'язи. Серце калатало, а в голові думка:

— Який жах! Радіє, що людей отруїть.

Залишатись у хаті не міг. Тремтячи звернувся до Максима:

— Ні, таки щось погане робиться з моєю головою, піду ще пройдуся.

І прожогом вискочив із хати...

Тільки розвиднилося, Радивон узяв глечик і вийшов за хату. Почав розглядати: звичайний кисляк, на чверть глечика надідений. Ніяких інших ознак, і тільки на вінцях просинали якийсь сіруватий порошок. Знову сидів і думав. Потім виніс із хати блюдечко й налив туди кисляку. Решту заховав знову в чуланчик. Сидів під хатою й вичікував, а коли вулицею пробігав чужий собака, свиснув на нього й виставив блюдечко. Собака підбіг, понюхав і жадібно почав їсти. Вилизав блюдечко й залащився,—давай, мовляв, ще Радивон пильно стежив, але собака, не дождавшись нової порції, побіг своєю дорогою.

Коли ж через годину Радивон знову побачив того собаку, йому трохи відлягло від серця та не надовго. Знову закутилося в голові:

— А може отрута на собак не впливає?

— Сам себе заспокоював:

— Добре, що я хоч глечик забрав... Завтра поїду в Ногів
зу й захоплю з собою глечика. Лікареві покажу...

В піаній сніданок повернулися з моря артільці—рибалки.
Полов був добрий, але всі рибалки були похмурі.

— Не в добру годину почали ми своє діло,—сердито бурж-
нув дід Гришак, перший ступивши на берег. Його оточили—
Радивон, Пирхавка та інші рибалки.

— Що таке трапилось?—посинналися запитання.

— В морі жалобу продзвонили дзвони нашій справі. Не
буде щастя,—сумно відповів дід Гришак.

— Знову дзвони?—вихопилося з Радивонових уст.

Уже згодом Гришак відповів:

— Засипали ми сітки, сіли на якоря і розмовляємо, потім
полягали спати,—нічого не чули. Опівночі прокидаюсь—вітер
уже не з Кошівки, а з моря. Ще прислухаюсь і аж затрусився
—вітер доносить дальні дзвони. Думаю, що це мені почулося...
Трохи переміг себе й розбудив інших. Почали всі прислухатися
—таки дзвонить... До самого світанку дзвонило—ледве не по-
втікали. Та так іноді жалібно, що аж плакати хотілося.

— А ви б нап'яли вітрило та довідалися, що воно то були
ва дзвонарі,—не втерпів, щоб не перебити Радивон.

— Що ти!—замахав на нього Гришак.—Хіба можна таке
говорити.

Радивон посміхнувся, потім пильно дивлячись Гришакowi
в очі, серйозно запитав:

— Невже, діду, ви вірите в оті дзвони?

Гришак насупив брови й роздільно та з притиском відповів:

— От що, синашу. В теперішніх законах ти добре розумі-
впся, знавш куди треба звернутися й ще зробити. Через те
ми й головою над собою настановили. Щождо моря, то в цій
справі молокосос ти, голубе, ще. Ми більше за тебе розумі-
мося. Во! Море, синашу, мало ще ким розгадане...

Радивона трохи вразило слово «молокосос» і він насміш-
кувато перебив діда:

— Тільки не наше Озівське, де води—курці тільки наци-
тися.

— Може б помовчав ти, хлопче.—суворо grimнув на нього
Гришак.—Соплі втри, а тоді таке говоритимеш.

Глухо загули інші рибалки й Радивон засоромився.

— В штурму б, як ото недавно була, врядити тебе в море,
тоді б знав, чи курці напиться,—сказав Довгань.

— Да, племеш, про море так говорити, прямбром, не го-
дяться,—підтримав і дядько Григор.

Радивонові зовсім ніяково стало.

— Всяких законів тебе совецька власть навчить,—продов-
жував дід Гришак,—а от про море розказати—ні. Тут уже ми,
діди, вашого брата навчимо.

— Та воно хто зна,—подумав Радивон,—чи наука знає
більше про море, чи ви, рибалки,—але промовчав...

Грипак перевів дух і запалив люльку.

— Слухай но, синашу, я тобі розкажу про ті дзвони. Про те із присутніх мало хто знає—позабували, а молоді, як ти, і зовсім не чули. Тоді в хаті, коли говорилося про дзвони, я не хотів розповідати. Бачиш, оту кручу!..

Грипак показав на виступ кручі в далині, в напрямку Буданського.

— Там було колись селище, а тешер і каменя не знайдеш... Давно це діло було. Мій дід, що жив на світі сто чотири роки, і той цього не пам'ятає, а він теж був козаком-запорожцем...

Слухачі притиснулися ближче—всі знали, як гарно розповідає дід. Грипак продовжував:

— Про козаків-запорожців усі чули, та й ти, синашу, певно в книжках читав. Жили вони на дніпровських порогах, воювали з нехристями, країну оберігали. На той самий час царювала цариця—Катерина. Клята була баба. Діди гомоніли, що тільки одним людським м'ясом вона живилася... Так приманулося отій самій Катерині дніпровські пороги обміняти якомусь німцеві на цуцика. Куди ж тоді діватися козакам-запорожцям? Цариця і звеліла їм вибиратися геть та йти жити на Кубань. І рушили козаки—одні суходолом на Ростов, а інші через Озівське море. Підійшли до берега, побудували собі дуби та й перепливли море. Звичайно, не всі перепливали—частина залишалася тут на березі й починала рибалити... Одного разу пробирався таким чином великий гурт запорожців. Цей гурт віз із собою й великого дзвона, бо кажуть, що в старовину не могла бути церква без дзвона... Підійшов той гурт до кручі, що я ото показував і тимчасово оселився на ній. Почали будувати величенького корабля, щоб на ньому море перепливти... Коли вже збудували того корабля, частина гурту, що гарненько вже обжилася й каже другій частині:

— Не хочемо пливти на Кубань щастя шукати, нам і тут добре. Рибалити будемо.

А друга, більша частина, навпаки,—в одну душу,—їдемо. Так і не дійшли згоди. Почали ділитися майном й одні вантажити на корабель, а другі міцніші хати будувати. Все поділили без суперечок, а дійшли до дзвона—погризлися. І тій, і тій частині хотілося дзвона залишити в себе. Переважила більшість і таки забрала на корабель дзвона. Тоді один із запорожців, що залишався на березі, задумав страшне діло. Вночі він пробрався на корабель, і там заховався на самому дні. Його не помітили й корабель відплив, а другої ночі той запорожець прорубав у кораблеві дно, плигнув у море і спався на дубові з вірним товаришем, що нарочито стежив за кораблем.

— У тих двох запорожців була думка, що корабель потоне й ті, що на березі не знатимуть з якої причини, а вони не скажуть... Тоді всі вийдуть у море і якось та заберуть дзвона з затопленого корабля... Так і трапилося,—корабель затопився.

ті, що пливли на ньому, всі потонули, але коли з берега ви́хали, то ні корабля, ні дзвона не знайшли. Цілий місяць шукали, і не знайшли,—наче дно під ним провалилося... З того часу не було вже щастя тому селищові,—пішли сварки, незгоди, а через кілька років раптом задзвонило в морі жалобу. Саме тоді нівселища рибалило. Тільки задзвонило, як піднялася штурманська така, якої й світ ще не бачив... Усі рибалки загинули, а ті, що лишилися дома, переселилися в інше місце... Так то, синану!

Грипак замислився. Всі рибалки теж мовчали,—дехто важко зідхнув. Один тільки Радивон хоч слухав із зацікавленням, але не був вражений. Він посміхався одними куточками губів і думав про себе:

— Казка... легенда...

Дід закінчив:

— З того часу, як тільки в морі задзвонить, обов'язково трапляється якийсь нещастя. Я живу на світі вже сім десятків: і ні разу не чув сам тих дзвонів, тільки батьки та люди розповідали, а цього літа вже чую втретє. Інші чули, я ні. Що воно буде, один бог знає... Одно тільки можна сказати—бути лихові... Як давно колись із махлаківськими рибалками.

Радивонові хотілося закричати:

— Дурниці все це!

Але глянув на сумні обличчя рибалок і облишив цей намір. Щоб трохи розвеселити присутніх, він перевів балачку на інше. Почав радитись, куди здавати перший полов. Гуртом вирішили—на перший раз відвезти свіжаком у Буданське на базар й продати.

Радивон призначив для цього діла Пирхавку та Довганя. Потім сказав:

— Хоч і дзвонять, а всетаки на сушбу розвішувати сітки та завтра знову в море.

Всі стали до роботи мляво, і тільки потім захопилися.

Уже в пізній обід повертався Радивон додому. На порозі його зустрів Максим.

— А я хотів іти шукати тебе. Де ти бродиш?

— Наші повернулися з половиу,—стомлено відповів Радивон.

— Чого ж на мене не нагукав, там же робота була,—сказав Максим.—А я тут заходився оладки пекти—було трохи в мене борошна. Ждав-ждав тебе та й сам заходився снідати... Сідай ондечки й для тебе залишив.

А трохи згодом:

— Радивоне, ти не сердитимешся?

— За що?

— Я в чулані натрапив у глечичку кисляк та з оладками його трохи виїр.

— Що?—дико витріщив очі Радивон. Йому здалося, що під ним просалюється долівка.

— З оладками їв,—напевно вже повторив голосно Максим, а на думці:

— Розсердився мабуть, що без дозволу брав.

Радивон не відповів нічого і прожогом кинувся в чулак. Так—тільки на дні лишилося кисляку. Побілів, як полотно. Через плечі йому зазірав Максим. Радивон повернув голову:

— І нічого тобі? Живіт не болить?

Настала черга дивуватися Максимові.

— А хібащо? Кисляк смачний, як сметана роблена.

Годни зо дві Радивон стежив підозріло за Максимом. Кілька разів питав:

— Не болить живіт?

— Чого ти допитуєшся?—дивувався Максим.

Раптом Радивонові заскочила в голіву страшна думка:

— Може я не той глечик захопив: а справжній у холоднику залипився.

Одразу виступив холодний піт. Пригадував усі дрібниці.

— Ні, паче той. А може?..

Думка онанувала все єство, шолонила мізок, не давала спокою. Він нарешті не витримав.

— Піду, скажу, що по пилку.

Коли від крайніх халуп побачив на порозі знайомої хати постать дівчини, серце йому радісно забилося. Прийшов, поздоровкався і забув про пилку питати. З хати чулося сердите бурмотіння. Юлька повідомила:

— Дід сьогодні сердитий-сердитий. У нас вночі в хаті злодії були

Радивон затремтів і насторожився. Дівчина, нічого не підозріваючи, втопила в нього свої великі, круглі очі. Радивонові аж ніяково стало. Щоб заховати замішання, він похнющив голову. Дівчина продовжувала:

— Ми саме в морі були. Та чудний якийсь злодій, тільки і взяв усього—глечик кисляку. Одним однісінький був і той узяв.

У Радивона відлягло від серця. Потім згадав випадок із Максимом і здвигнув плечима. Сплелися різноманітні догадки й запитання в голові:

— Що то виснавив Микола у глечик? Невже не отруту?

Аж руками розвів...

Почав розповідати Юльці про свої справи, про артіль, про приїзд інструктора. Згадав неприємний випадок на березі з Юлькою й вилаявся.

— Ох, мені, оті проклятущі дзвони!

З хати вийшов старий Тишкун. Він не нагримав на Радивона, а навіть буркнув якесь привітання. Одійшов на бік і почав маїструвати щось. Радивон продовжував оповідати, як

учора вночі артильники на полов виїхали та як повернулися. Юлька уважно слухала, старий Тишкун теж інколи перестав стукати й дослухався. Радивон розповів про те, як артильників налякали дзвони в морі...

Парубок не забув розказати й про легенду про дзвони, що почув від діда Грипака. Коли закінчив, звернув увагу на Тишкуна. Той сміявся. Але такого сміху Радивон зроду ще не чув. Не сміх то був, а якесь дивовижне гарчання. Так може гарчати тільки собака, коли подавиться кісткою.

Тишкун сміявся довго й тільки його кострубата голова тряслась у повітрі.

Тимчасом закінчивши, Радивон запально вигукнув:

— Не я буду, коли отих дзвонарів не піймаю! Не вірю я в ніякі легенди!

Тишкун ураз перестав сміятися, підвівся на ноги й підійшов до Радивона.

— Що Грипак тобі розказував, то все правда, щеня ти!— захрипів він.—З морем не жаргуй, не глузуй з нього!..

— Я не з моря, а з людських вигадок,—швидко перебив Радивон.

— Мовчи, щеня! Кажу, не глузуй, бо... раків годуватимеш. Море таке.

В Тишкунових словах почувалася неприхована погроза. Радивон із призи́рством подумав:

— От дикуни! Як оберігають дідівські вигадки та забобони.

Вмішталася Юлька.

— Не треба! Діду, годі вам!

— Повелись щенята, що всюди совають свого носа,—і почував до хати. Юльці видно самій не подобалась така розмова й вона швидко перевела бесіду на інше.

— Яке море сьогодні гладеньке, мов навесні, а вже швидко пізня осінь. Гарно покатались було б.

— На баркасі?—швидко перепитав Радивон.

На чорнявому обличчі пробігла тінь.

— Набридло й так. На веслах якби.

За човном діло не стане,—поспішив погодитися парубок, аби тільки ти захотіла.

— Люблю бути в маленькому човникові далеко-далеко в морі. Тоді тільки бачиш велич його,—призналася вона.

— Давай хоч і сьогодні покатаємось,—запропонував Радивон.

— Приїзди на човні до того місця, де ти з Миколою нас застав, як смеркатиме, я там буду,—тихо сказав дівчина й пішла до хати, бо Тишкун чогось гукав...

Радивон попросив у рибалки Семенця (теж артильник) кільового човна й коли смеркло, а на сході з-за кручі, тієї, про яку розповідав дід Грипак, що на ній було колись селище за-

порожців, викотився окатий срібний місяць, він підпливав до умовного місця. По радісному крику в повітрі мартина ще задалегідь довідався, що наближається Юлька...

Дівчина плигнула в човна й одразу взялася за весла, а парубкові кинула:

— Ти посидь на кормі.

Радивонові того тільки й треба. Він сів на кормі й втопив свій погляд у милу постать, чорні кучері й великі чорні очі, що тепер, при тмяному місячному сяйві горіли радісним блиском. Випливали далеченько в море й дівчина перестала грести. Помітила пильний Радивонів погляд.

— Чого ти на мене так дивишся?

І засміялася, — розсипала срібло на сталеву платівку. Її в цю мить була оскільки спокуслива, що Радивон не витримав і зробив рух у напрямку до неї. Дівчина відкинулася назад і прошепотіла:

— Не чіпай мене.

Цього було досить, щоб Радивон оманував себе й вернувся назад. Почув ніжний голос:

— Я ось тобі вісню заспіваю, тільки не твоєї, а своєї, якої мати ще маленькою навчила.

Вона почала співати. З уст її вилітали слова й спліталися в сумну та ніжну мелодію. Цих слів горлових Радивон не розумів, але мелодія наганяла таку журність, що мимоволі на очах з'явилися сльози.

Коли перестала співати, дівчина пояснила.

— Це дуже старовинна пісня нашого народу. У ній співається про те, як на стежці серед гірських скель на вдову з немовлям напали розбійники. Вдову убили вони, а немовля, хоч як воно плакало й просилося на руки, ті чорстві люди лишили на стежці. Загинути б немовляті, та десь узявся орел, ухопив немовля за одежину й виніс поверх усіх скель. У густому лісі орел спустився вниз і кинув немовля у вовчу сім'ю... Вовчиця вигодувала його разом із вовченятами своєю груддю... І виросла з немовляти красива дівчина. Та загинула марно краса, бо людей дівчина боялась, а жила з вовками в лісі...

— Чи не на себе вона натякає? — майнуло в Радивонів голову. Наскоком урізався спогад про подію з Юлькою на березі.

— Наші рибалки теж як вовки.

І стало одразу дуже сумно.

— Розкажи про себе, Юлько, — тихо попросив.

— Сумно про нього розказувати. Не так воно склалося, як того душа бажала. Мені б хлопцем хотілося бути, а вродилася дівчиною. Я навіть волосся обстригла, бо воно тільки заважає. Хоч цим буду скидатися на хлопця.

Юлька мрійно нахилила голову. Так сиділа кілька хвилин.

— Як ти сюди попала? Чи були в тебе рідні?

Дівчина враз засмутилася. Радивонові навіть здалося, що сльози виступили в неї на очах—надто дуже вже заблистіли вони. Стало жаль її й сам себе вилаяв у душі.

— І так видно, що сирота, коли до Тишкуня попала.

Юлька заговорила тихо:

— Була мама, та відь нудьги померла. Вона, як і я—любила гострі скелі над морем, ущелини в горах. Вітчим любив її й повіз у Крим до гір, та заробітку не було. Переїхали до рибалок на Арабатську стрілку.

Вона простягла вперед руки й палко проговорила:

— Хіба це море? Хіба це берег? Треба, щоб об скелі хвилі билися... А люди тут—дикуни.

Голос її затремтів. Потім, отямилась, згадавши, що Радивон нічого про неї не знає. Важко зідхнувши, тихо продовжувала далі:

— Я вже тобі казала, що далеко звідси я народилася. За морями є така країна Далмація. Тоді над нею панували австріяки. Там ми жили в скелях над морем. Батька я мало пам'ятаю,—мамка тільки про нього розказувала. Мені було всього чотири роки, як його салдати з рушниць підстрелили,—він допомагав на човні тікати з австрійської тюрми якимсь—як їх називали—вільним орлам. Люди були такі, що австріяків не визнавали, ховались у скелях і звалися вільними орлами... Ми з мамкою жили вдвох. Почалася ота велика війна і прислали в наше селище гурт чужих людей, що їх русіяками звали. Казали тоді, що після в полон забрали. Один такий русявий та тихий ходив до нас... Потім почався в австріяків заколот, війна закінчилася, а Петро—так звали того русявого полоненого, одружився з мамою... Прожили ми рік і зажурився за рідним краєм він. А тут ще й заробляти на прожиток стало трудно... Став вітчим умопляти маму їхати з ним на його батьківщину. Довго плакали ми з мамою, а потім вирішили їхати в далеку дорогу... Три роки жили ми на селі під Києвом...

Обличчя в Юльки скривилося.

— Стільки нам із мамою витірити довелося від людей!

— Нас дражили, на нас усі тюкали. А тут ще й сум за горами, за морем. Бився-бився вітчим, потім спродав усе й повіз нас у Крим. Там він столярував по містах, але заробітки були погані й перебралися ми до рибалок. Уже чотири роки, як помер він, застудився у морі, а за ним і мамка.

Голос дівчини знову затремтів, і тепер уже дійсно сльози—дві світлих горошинок покотились по щоках...

Звичайно, Юлька не так швидко все це розповіла, як і загалом вона говорила, бо майже кожную хвилину їй доводилося спинятися, підшукуючи відповідного слова (мову погано знала). Говорила вона якимось горлом, ніби в ніс і часто гаркавила. Тоді губи кумедно складалися в неї руркою.

— А як же до Тишкуна ти попала? — механічно залитав Радивон.

— Він приїздив за чимся до рибалок на стрілку. Я вже сама була — допомагала рибалкам сітки латати. Він і вговорив. А мені дуже вже піски та безлюддя набридли.

Обоє замислилися. Потім Юлька енергійно труснула своїми стрижками й сказала:

— Погано мені буває, але я рідко журюся. Бо коли журшися, то плакати хочеться, а я не хочу плакати...

Сказала це й перевела розмову на інше.

— Ну, а тобі нічого за себе розповідати, бо я про тебе все знаю. Твоя мати все розказала, я навіть собі уявляла, який ти є.

— Ну і що ж?

У відповідь був легенький сміх — срібні дзвіночки.

— Не помилилася, ти сміливий і... не такий, як інші парубки — не лізеш, ала не робиш.

Юлька замовкла, взялася за весла й повернула назад до берега, але швидко кинула весла.

— Погреби ще ти.

Човен вузький і коли пересідали з місця на місце Радивонові мимоволі довелося обняти дівчину за стан. Затремтів від дотику пружного тіла, що відчувалося навіть скрізь перекалеву сукню. Напружились м'язи, кров ударила в обличчя й самі руки обценьками стиснули гнучкий стан і потягли до себе. Захитався човен.

— Не треба! Пустити! Човен перекинеться! — прошепотіла поривчасто дівчина.

Послухався, як мала дитина, хоч голова й була запоморочена. Пустив. Переступаючи через його коліна, вона рукою тихо провела по його гарячому лобі, по волоссю.

— Яке м'яке волосся в тебе.

Радивонові в ту мить захотілося, щоб усе життя так його гладили і він вимовив:

— То тобі так здається, ось погладь ще раз.

— Ні, м'яке — сказала, гладячи вдруге. — В мене і то шерсткіше. Ось диви, — нахилила до нього голову.

Радивон погладив, потім ухопив пучок стрижок і підніс до губів. Не розсердилася, а вже з корми тільки сказала:

— Ну й чульний ти.

А трохи згодом:

— Хороший... Слухняний.

І сміх із корми — срібло покотилося по металю.

Ще трохи перегодом випросталася на весь зріст і підняла вгору руки:

— А правда я сильна?.. Не одного хлопця можу збороти. Отоді на березі, дуже багато було бабів, то вони збороли мене, двох чи трьох я не боялася б.

При цих словах у Радивоновій голові майнула неприємна згадка, а уява намалювала картину: подряпане гнівне Юльчине обличчя і юрму розлютованих молодиць. Пригадалося через що це й сталося.

Дзвони. І лють проти невідомих дзвонів закипіла на душі. Заскочила в голову цікава думка-намір, аж гребти перестав.

— Юлько, знаєш, що я хочу запропонувати?.. Давай колись далеко в море на баркасі вночі поїдемо вдвох.

— Неможна. Як надовго — дід розсердигься.

— Може б отих таємничих дзвонарів спіймали б. Я страшенно люблю пригоди, та й ти я бачу така.

Тільки це він сказав, як Юлька враз змінилася. Присіла, відсунулась ближче й голосом, мов чужим, проговорила:

— Радивоне, ти слухняний. Послухайся й на цей раз. Дай мені слово, що ніколи ти не зробиш цього!.. Не поїдеш у море шукати отих дзвонів.

— Невже дорожить мною і боїться? — майнуло.

Напівжарговливо, напівзадирикувато відповів:

— А яка буде нагорода, коли послухаюся?

— Яку попросиш, — сказала м'якше.

— Навіть поцілуєш?

— Може — вже зовсім тихо відповіла.

Наблизилися до берега.

— Я встану.

Човен урізався в пісок. Переступаючи через Радивонові коліна, щоб через кіль вискочити на берег, Юлька раптом зробила поривчастий рух, нахилилася, вхопила в свої хоч і маленькі, але дужі руки парубкову голову, стиснула її й доторкнулася своїми губами до його губів. Поцілунок цей був незграбний, невмілий. В ту ж мить скакнула на землю.

— Гляди ж ти дав обіцянку не виїздити в море.

Радивон тільки тоді опом'ятався, схопився на ноги, вискочив на берег і почав витягати на пісок човен. Але дівчина його не ждала.

— Мені додому треба. Добраніч!

Махнула рукою й бігом від берега, — тільки сіра постать її в перкалевій сукні замайорила в сутені. Радивон випростався в нерішучості. Доганять — діла не буде, дівчину тільки розсердиш. У душі кляв незграбність. Як же, дівчина поцілувала, а він неспромігся й обняти! От ще тюхтії! І смішно випростав тепер руки.

Аж соромно стало за свою незугарність. Парубкові здавалося, ніби й хвили, що пустотливо бавилися під причілками баркаса глузують із нього.

— От чорт! Ні, я таки дуже делікатничаю з нею, треба смілівіше, — голосно проговорив. Зняв кашкета і провів рукою по гарячому лобові, по волоссю на голові. Потім повернувся в той бік, де зникла в темряві Юлька, довго вдивлявся й думав.

Плутані думки були, — думки людини, що втратила рівновагу, спантеличеної. Зідхнув важко й почав пхати у воду човна.

Повернувся додому близько опівночі, але ще застав у хаті хлопців: крім Максима — Зінька й Миколу. Аж тоді, як погляд Радивонів спинився на Миколі, парубок пригадав ще одну справу — отруту. Пригадав і зник радісний настрій, безтурботність.

Тимчасом Микола дивився на Радивона з виглядом переможця. Все обличчя його ніби говорило:

— Зачекай, ми ось тобі втремо носа.

Радивона цей вигляд обурив. Сам того не розуміючи, що дів, він раптом сказав:

— Миколо, мені тобі лару слів треба сказати. Ходімо на двір.

Переможний вигляд у того де й дівся, а натомість з'явилося підозріння. Також підозріло обмацав його поглядом і Радивон. Микола хвилинку потоптався на місці чи то в нерішучості, чи думаючи щось. Потім чорного чуба на лоба й зухвало:

— Ходімо.

— В синях Радивон заскочив у чуланчик. Через хвилину він уже був поруч із Миколою, тримаючи за спиною глечика. Без зайвих балачок, пильно стежачи за Миколиним обличчям і кожним його рухом, він суворо проговорив, виймаючи з-за спини руку з глечиком.

— Тільки правду говори... Що ти вчора насипав в оцього глечика в Тишкунівій хаті пізно ввечері?..

Микола здригнув і зробив рвучкий рух — утекти хотів. Принаймні так здавалося Радивонові. Потім сам себе одразу ж видаючи, непевно, протягуючи кожну літеру, поспитав:

— Як ти любачив?

— Радивон що суворіше продовжував:

— Не думай, що я стежив за тобою. Ненароком все це трапилося. Коли скажеш правду, тут на цьому місці умре все — ніхто й слова не знатиме. А ні, то...

Микола, розкривши широко очі, непевно поводив головою.

— Завтра ж ранком про все батькові розповім, — закінчив Радивон.

При слові «батько» Микола знову здригнув, бо, як уже говорилося, над усе на світі він боявся свого батька.

— Скажеш? — наблизив Радивон до нього своє обличчя й очі йому гнівно запалали. Микола ващулився, ніби пес прибитий.

— Завтра ж батько внатиме...

— То любощі... Щоб Юльку приворожити до себе... Звхарка в Маньківці дала.

— Що?..

Тепер уже настала черга Радивонові витріщити очі. Він одразу не міг собі усвідомити сказаного Миколою. Спершу

чомусь калейдоскопічно заскакали в толові різні шригоди з минулого, оповідання різних людей — усе це перемішалося, переплуталося і в голові постав якийсь туман. Тільки по хвилі в тому тумані яокраво намалювалася одна сцена зі старої п'єси, яку Радивон давно бачив у клубі радгоспу. Там стара баба передавала дівчині травицю, щоб приворожити парубка. Тоді аж збагнув усе. Глечик хряснувся об землю, а він ухопився за живіт і ретотав. Ретотав так, як ніколи ще не сміявся.

Цей ретіт розбудив і Миколу. Хлопець усвідомив собі і зрозумів, що він проговорився, сказав те, чого не слід нікому говорити. Лють закипіла на душі. З горла йому вихопився стогін, схожий більше на гарчання. Хлопець плигнув і вп'явся пальцями в Радивонову горлянку.

— Задушу!

Але Миколі далеко до Радивона — удар ноги того, і хлопець лежав уже на землі. Тоді для Миколи настала реакція. Як і в кожній сильній людині, що звикла на всіх впливати тільки фізично, при поразці на зміну відчаєві приходять іноді сльози, так і в Миколи. Він раптом почав битися головою об стіну хати, а плечі аж холодом ходили від глухого ридання. Радивон кинувся заспокоювати.

— Годі! Я нікому не розкажу.

Крізь ридання Микола брудно вилаявся й прожогом кинувся геть. Радивон лишився сам. Згодом знову він почав сміятися, потім перестав.

— Нехай старі, нарешті дівчата: в тих різних забобонах запаморочена голова. А то парубок... дужий... Щоб сказали на це хлопці в радгоспі. Не повірили б. Ай глушина!..

— Глушина, — ще раз прошепотіли губи, коли парубок лягав у хаті спати.

XIV

Попливли дні, як і море. Раз лагідні, спокійні, а, вдруге, — щось та трапиться.

Все частіше налітала на море непокійна осінь з остами й ніби тривожніші становилися дні.

Поперше, справа з артілью. Мов усе гаразд і лолови добрі, і артільці ніби раді, але в середині точить справу шашель. Уже й статут при артільних справах є зареєстрований, уже спілка дала трохи й матеріялу, ставку справили, але не все гаразд. А причиною цьому жінки. Почали точить Семенцева Налажка ще в той день, як Пирхавка з Довганем, продавши рибу в Буданському, повернулися в Косачі. Лягаючи спати, вона казала своєму Трохимові:

— Ти думаєш вони нічого не вкрали. Стегніїха передавала, що чоловік її бачив, як вони навіть пиячили.

— Казку ти говориш, — перевернувся на бік Семенець.

— Який то може бути святий чоловік, що буде для себе ворогом. Об'язательно вкрали,—не здавалаося Палажка.

З легкої її руки пішли подібні балачки по темних закутках і коли вони дійшли до Пирхавчищинних вух, та батькувати стала.

А багатії підрочували.

Поки йшли балачки про артіль і сходилися до Радивоньової хати майбутні артільняки, двобаркасники та трьобаркасники тільки скося поглядали—не дуже бентежилися,—мовляв, нехай казяться. Тільки найхитріші, найрозумніші, як Глинавка та Глива одразу відчували звідки повіяло загибеллю дальшій глитайській пащі, і одразу ж почали шипитися. Інші були добротливіші. Навіть і після того, як приїхав інструктор із Буданського, вони не вірили в можливість існування артілі. Але вже перший полов трохи почав бентежити

— Не на шутку хлопці задумали.

А коли, зареєструвавши статута в районі, Радивон з'їздив у Буданське і привіз дорогої для всіх нитки від спілки, заможні захвилювалися.

— Це не закон, нам немає, а їм є.

І не це лише саме хвилювало заможненьких. Матеріялу в артіль привезли може на якусь сотню карбованців і полови рибон в артільців не зовсім удалі були, а похитнувся ґрунт під глитайськими ногами, захитався добробут їхній. З іншого боку відчували біду для себе багаті рибалки.

Глинавка трохи раніш зрозумів, звідки треба чекати найбільшого лиха—це коли пішов від нього наймит Максим,—а за ним це зрозумів і Стегній.

Він не наймав за гроші наймитів, як це робив Глинавка та інші багатії, а брав собі частинщиків. Це—ті самі наймити, тільки що вони не мали певної плати, а одержували частину полову. Стегній своїм частинщикам платив десяту частину полову, а решту забирав собі.

Це був неймовірний визиск, бо це ж жах—за сітки та баркас брати вдесьть разів більше, ніж за людську працю,—але частинщики мовчали.

Мовчали, бо не мали, що робити. Більшість із них були люди зайшли, без імені й роду, що не лише баркаса чи то сітку, а й шеляга ламаного за душею не мали...

Цієї осені у Стегнія за частинщика був не якийся зайда, а збіднілий рибалка з Ногаївки.

Не щастило в житті Чубчикові. Колись він мав баркаса і волокушу, і гачків тисяч зо-дві, та налетіло горе і загинуло рибальське добро.

Недавно це трапилося—три роки тому. Навесні, коли припечена сонцем крига на морі вкривалася сльозами—бакайчижами, захотілось Чубчикові свіжака. Звалив на ручні саночки посуду і гайда верстов за п'ять від берега під лід засипав тачки. Засипав і додому.

Аж просипається вночі, мов із гармат стрілянина: низог за рве безпомічну кригу. Ухопився у відчай за голову, на беріг — та нічого не вдієш.

Після того тільки й бачив свої дві тисячі гачків.

Роботи в рибальством поменшало, взявся влітку крам для Ногіївського кооперативу з Буданського возити.

Одного разу, навантаживши крамом баркас, і дожидаючись прикажчика, щоб їхати додому, Чубчик не витримав, випив трохи тай заснув. А на Буданській пристані всякі штукарі водяться. Помітили це й поки прийшов прикажчик, жодної штуки мануфактури не лишилось на баркасі.

Довелося тоді невдасі розплачуватися за неї баркасом та волокушею.

Пішов тоді в частинщики...

Коли людина насамоті та ще й без роботи, то голова в неї тоді, як вулик бджоляний — отаких думок у ній. І думок дражливих, докучливих — найбільше про власне життя, про свою долю. А рибалці самотності не шукати.

Чи то осіпними вечорами, коли ще опати не хочеться, чи днюючи в морі на баркасі, Чубчик був у полоні власних думок. У них він підраховував, зважував, протестував. У цих думках найясніше бачив рибалка Стегніїву неправду.

— Мені фунт, а йому дев'ять. За віщо? — шептали в такі хвилини його губи. — За те, що я оце пину під дощем, а він собі барином у баку хроне? За те, що вся найважча робота мені, чи може за безталанність мою?

І рибалка ненавидив у такі хвилини свого хазяїна. Кілька разів він поривався кинути частинщицтво, кинути оцього глителя, що висмоктує останні його соки, але... в Ногіївці жінка й четверо дітей, вони їсти хочуть. І він ще з більшою злістю пакидався на роботу.

Коли Радивон, приїхавши в Косачі, вперше заговорив про рибальський колектив, Чубчик, почувши, вороже зустрів ці слова. Він був у полоні дідівських забобонів. Думав, що жити й рибалити можна лише так, як батьки вчили.

Раз навіть балачки про це мав з Радивоном. Це було перед приїздом інструктора. Про Чубчика Радивон почув від Максима і, зустрівши його на Косачівському причалі, заговорив про артіль.

— Приставайте до нас, — запропонував він. Чубчик вороже найжачився, хитнув головою.

— То химера. Рибалці не треба вигадувати, а йти стежками, дідами нашими протоптаними.

Радивон засміявся.

— Отож якраз і є химера йти отими стежками. Треба шукати нових... Ось послухайте, якою повинна бути артіль.

— Чув. Тільки діла з того не буде.

— Та хіба не набридло робити вам на багатія? — перукоував далі Радивон.

— Який там багатій Стегній?

— Звичайнісінький дука.

Рибалка сперечався.

— Серед наших рибалок тепер дуків немає. Були колись багатючі рибники та совєцька власть порозганяла їх.

— А Глипавка, Кривошапка? Всі вон дуки.

— Ні. Рибалки вони. Хіба може щасливіші за мене.

Чубчик похмурим поглядом обвів морські простори, важко відхнуз і продовжував:

— Ти, молодой человек, на суходолі довго був, розучився в рибальських справах. Праця рибалки — це очко. Випало Стегнієві 21 — в нього два баркаси і 5 ставок. Стався в мене перебор — і я в нього частинщиком — от і все.

На цьому й розійшлися. Але Чубчик говорив не свої слова, їх підказували віковічні забобони та впертість рибальська, бо одійшовши від Радивона, рибалка спинився і злісно сплюнув.

— Що я верзу? Яке там очко! З кривавиці моєї багатіє Стегній. У-у, туди його...

Ще більше став після того замислюватись Чубчик і думки були ці нові, незвичайні для його голови. Наганяючи на себе роблену ворожість до самих навіть думок про артіль, рибалка водночас мимохіть стежив за її організацією. Зовні на словах хотів, щоб артіль розвалилася, а глибоко на душі бажав успіху їй.

А коли артіль одержала матеріял, не витримав і сказав Стегнієві:

— Годі! За п'ятьох волів тобі роблю, а діти мої не кожний день і шматок хліба бачать, бараболею давлються. Шукай собі, Дмитре, іншого частинщика. Іду проситися в оту комуністську артіль. Планида така виходить.

Стегній аж підскочив вражений.

— Ти здурів! Рибалка ж ти, не молокосос якийсь!

Але глянув на частинщика і в очах того побачив те, що яскравіше за слова говорило: тверде бажання, незламну волю. Тоді враз осів і розгублено розвів руками.

— А рибалити ж з ким я буду?

— Знайдеш може якогось дурня, що й за десятку рибину ярмо на шию накине, а ні, значить...

Чубчик хотів щось сказати, та тільки рукою махнув.

І враз відчув Стегній до артілі ненависть: глуху, непримиренну.

Через годину Чубчик був у Радивона.

— Що я говорив тобі, молодой человек, на березі — то не в щот. Словом, приймай мене в артіль.

А як колись Максим, сумно всміхаючись, додав:

— У кешенях у мене золота немає, зате руки золоті — рибалити вмю. Проте брешу, за три роки настягав уже тисячу гачків — завтра здам їх вам.

Радивон тільки зрадив...

І почався майже непомітний, але впертий, настирливий наступ. Прийде сусіда до Глипавки чи то Стегнія й одразу балачка:

— Бісового батька в совецької власті вистачить усіх голо дранців нагодувати. Недовго нашим новомодним артільникам допомагатиме. Поклоняться й нам та тільки чортового батька що получать. Правда, сусідо?

Стегній навіть нагримав на старого Муньку:

— Навіщо ото ти свердла позичав дідові Грипакові? Не хай біжить до своєї камунії.

— Ич, задрипана комуністка йде,—це гурт бабів на вулиці в Косачах, коли шовз проходить чи то тітка Шугайха, чи Довганиха.

А десь в іншому місці, в суточках:

— Палажко, і тобі ото не болять, що на твої сітки Чубчик багатів. Здохав вже з голоду, а тепер ондежки розпоряджається вашими сітками, як власними.

Або!

— Довгань, як продавав рибу, хустку своїй бабі на артільні гроші купив...

Так потроху підточувала шашель артільну справу. А море й собі комусь вирами погрожувало.

Артільці не зважали на це, бо не зважав ні Радивон, ні дід Грипак. Останній у Радивона ніби й за помічника, і за головного радника. І голова артільці слухався діда, бо тому в очі не насмілювалися навіть багатії глузувати.

Радивон міркував про себе, що всього цього й треба було чекати перші дні.

— Побалакають та і заспокоються. Звісно, жінки. Глушина ж. Аби тільки справа кращала.

З кандидатскою групою теж ніби налагоджувалося. Вже було чотири хлопці згодних,—можна справу починаги й Радивон провадив уже бесіди. Тепер на вечерниці до нього ходили тільки сини артільців, багатії до Удодихи,—в цьому теж була частка загального глитайського наступу. Був ще раз на вборах у Махлаківці—гідко, тільки й хлопця—Оксентій.

Так проходили дні.

У Радивоновій голові тільки й думок: про артіль, кандидатську групу, газети, яких тричі на тиждень заносив листоноша та ще про... Юльку. Бачився з нею кілька разів, але дівчина уникала залишатися на самоті з ним. Тільки й відради, що при зустрічі і прощанні тепло стискувала руку й гріла веселками великих чорних очей...

На два дні налетів скажений ост,—запінявлося, збожеволіло море, закрутилися в танку хвилі. Збиралися артільці до Радивонової хати,—одні від нудьги та гризні своїх жінок, а інші думу важливу думати.

Радивон із дідом Грипаком були в Будацькому переднім і довідувалися, як кооперацію заснувати в Косачах. Виходило—справа легка, аби охота була. Шугай найупертіший і найзавзятіший у цій справі.

— Заходжуємося й справді. Гливу тоді примером пошавці. Боятися нічого, хіба може з десяток рибалок за Гливою піде, а то всі за нас. То нічого, що за артіль усі піби не тим оком на нас дивляться,—за кооперацію вони руками й зубами ехопляться.

У Радивоновій хаті говорили, а через годину в кооперативі вже доводив про це Гливі, правда з зловтіхою, одиобаркасниз Кудлай.

— Харитоне Савеловичу, артільці вже за кооперацію взяли. Кажуть, що ще море й під кригою не вачне, а в Косачах буде своя кооперація. Мене самого підбивали вступати членом. Кажуть і грошей небагато треба платити, а всього вдосталь буде—і матерії, і різного краму. І риби більше прийматимуть тоді, і платитимуть за неї більше.

Але видно Кудлай не з того боку під'їхав, або Гливу якась інша муха вкусила, бо він тільки око примружив і байдуже кицув:

— То ще хто зна, як воно буде. Дякуйте богові, що махлаківський кооператив горілку вам продає, а то б за чотири верстви бігали...

Дні, як море—не завжди однакові. Море, після дводенних тривог заспокоїлося і відкрилося баркасами, тоді почалася тривога на березі. Вчора всі раділи, бо штурма закінчилася і день лагідний, а сьогодні й сонце світить, і тиша на морі, а всюди тривога. І в Косачах, і в Махлаківці, і в Тарапунці, що за Косачами у напрямку на Будацьке. Тривогу цю викликали дзвони на морі. Через тиху погоду багато рибалок то ночувало на морі, то забарилося й пізно поверталось додому й багато чуло дзвони,—жалібні дзвони.

Понад берегом полетіли чутки.

— Буги голодові, як на початку революції.

— Ні, війні.

— То починається земля труситися.

Останньому найбільше вірили, бо свіжі ще шльотки ходили про Крим (тори перейшли, одна на місце другої й двадцять віять татарських оіл провалилися у воду). Та ще цю шльотку віддирали старі діди й легендами.

— Мовляв, затрусилось дно й задзвонив ватошлений запорізький дзвін.

Жінки христилися й ждали страшного суду.

Радивон не був тієї ночі на морі. Він хотів їхати, але дід Грипак настояв, щоб залишився.

— Ти вже роби по книгах записи, щоб нам не забуватися, а ми й самі за тебе половимо.

(В артілі вже Радивон завів книгу записувати всі прибутки і витрати, як показав інструктор).

Через те парубок і жалів, коли почув першу звістку про дзвони. Увечері прибіг додому, а там хлопці—ті що вже кандидатами до комсомолу погодилися бути: Зінько, Петро Пирхавка. Був тут і Микола, Дунів. Після пам'ятної ночі, і коли йому, ридаючи, довелося битись головою об хатню стіну, він ховив із опущеною головою, наче звір зацькований і щось про себе думав.

Радивон тільки вбіг у хату, як одразу:

— Хлопці, десять ночей уряд виїздимо в море, а таки піймаємо дзвонарів. Згода?

Сказав і в ту ж мить згадав слова Юльки:

— Гляди ж ти дав обіцянку...

Але тут же сам себе заспокоїв:

— Вона не довідається.

І до хлопців голосно:

— Тільки про це нікому ні слова. Щоб і рідна пенька не знала.

Отак спричинилися до сполоху на березі тихі жалібні дзвони на морі, невідомі таємничі дзвони.

XV

Налетіло на Радивона нове лихо, нові тривоги, та з того боку, з якого він ніколи й не сподівався. Через два дні після штурми Радивон проходив у селищі вулицею й зустрівся з Гливою. Того не пізнати. Іде—козирем навколо дивиться. Коли порівнявся з парубком, то по чудному привітався:

— Що, браток, як поживаєш?

Так і назвав «браток» ще й на «ти», а раніше було завжди на «ви». Радивон собі байдуже відповів:

— Нічого, як і люди.

А Глива примружив одно око та зловтішно:

— Хіба не жаль із комсомольським квитком розлучатися?

— Я не думаю й розлучатися з ним.

Це так спокійно Радивон, а Глива заретотав на всю вулицю:

— Хоч і не хочеться, а доведеться розпрощатися.

Радивон махнув рукою, ніби проганяючи надокучливу муху й пішов своєю дорогою на берег моря до приколів, де артільці сушили та латали сітки. Та не довго він був байдужий. Не пройшло й години, як на берег прибіг Семенців хлопчик:

— Радивоне, там тебе якийсь парубок із Махлаківки питає:

Радивон спершу здвигнув плечима, потім зрадів—Оксентій.

— Може прийшов провідати,—міркував, поспішаючи на селище. Біля дядькового Григорового двору зустрілися. Дійсно Оксентій, але дуже сумний.

— Прийшов подивитися, як живу?..—здоровкаючись васело проговорив Радивон, але пильніше придивився до свого нового приятеля й залнувся. Не випускаючи з своєї руки його, коротко запитав:

— Щось трапилось?

— Тебе з комсомолу виключили,—глухо відповів Оксентій.

Радивон непевно тлянув на нього. Потім трохи роблено басміявся.

— Жартуєш?

Але Оксентій видно не жартував. Згадуючи своє щось, він зціпив зуби й стиснув кулаки, а далі відповідаючи власним думкам, заговорив:

— Я сварився з усіма, доводив, що це звичайнісінька брехня, але що поробиш, коли в нас не комсомольці, а мерзота. Вчора Максим скликав ралтові надзвичайні збори і тебе виключили. Сьогодні він уже й до райкому постанову повіз.

Оксентій говорив серйозно, з серцем, і тільки тепер Радивон зрозумів, що це не жарт, що його таки виключили. Власне, не зрозумів, а про це говорили зір і слух,—свідомість же ще не хотіла уявляти цього. І в цю мить у голові промайнула сьогоднішня зустріч із Гливою, та так яскраво, ніби парубок і зараз ще з ним говорить. Механічно вигукнув:

— За що ж?

— За розпутництво,—похиливши голову, сумно відповів Оксентій.

Радивон широко розкрив здивовані очі. Всього міг чекати, а цього ні.

— Від косачівської Батюкової Марини та від Гливиної Катрі поступили до осередку заяви. Перша писала, що ти, заманивши її в свою хату, намалався там звалтувати, а Катря написала, що теж, зустрів увечері на березі і навіть повалив її та снідницю порвав. Люди перешкодили—загомоніли поблизу, а ти втік.

— Що?—ще здивованіше знову вигукнув Радивон.

— Я кричав, що це наклеп, брехня, але всі потягли руки за Максимом, що виступав проти,—перебив Оксентій.

Радивон швидко закліпав віями. Марина... Катря... Калейдоскопічно завертілось у думках недавнє минуле. Пригадався подвійний випадок із Мариною, її погроза, помста (адже ж там на березі, а Радивон довідався, що через неї й на Юльку накинулася, теж вона мстила). Ще зрозуміло це. Може молодцю хто й навчив помститися в такий спосіб. Але Катря? З нею раз тільки як слід і бачився.

Було це так.

Тиждень тому назад увечері на березі моря, біля приколів він зустрів Катрю. До цього хлопці жартували над ним, чогось завжди перували його з кирлатою Катрею та парубок не зва-

жав на це—жарти ж то. Зустрівшись біля приколів, дівчина близько підійшла до нього й запитала:

— Чого ти ніколи не прийдеш до Удолихи на вечерниці?

— Діло не вказує,—коротко відповів Радивон.

Дівчина присунулась ще ближче й наубок зрозумів, що вона заграє з ним. Але обличчя в неї було таке, що не тільки загравати, а й дивитися противно було. Раптом Катря вхопила його під руки й залоскотала. Радивон запручався.

— Ого, ли лоскоту боїшся:— вигукнула.

Радивон вирвався й, не промовивши жодного слова, пішов у напрямку селища. Катря образилася.

— Не хочеш і постояти з дівчиною!—кинула злісно вслід, а ще трохи згодом.—Циганська невіра, ота Юлька тобі доподобилась! Пожди, їй повідирають очі...

Усе це пригадав Радивон, стоячи серед вулиці з Оксентієм. За думками наубок забув де та з ким він стоїть, і в Оксентієву душу почав закрадатися сумнів.

Раптом Радивон зареготав на всю вулицю. Оксентій сумнів що збільшився й хлопець гірко посміхнувся. Радивон як раптово почав реготати, так раптово й замовк. Ухопив Оксентія за руку й майже потяг за собою. Йому спало на думку оце тепер, при Оксентієві переговорити з Мариною. Але коли порівнявся з Батюковим двором, і побачив у дворі Василя, який, щойно проснувшись, продирав на сонці очі, намір цей пропав. Пригадав ту обставину, що чомусь після випадку на березі він ні разу не зустрічав молодиці, ще пригадалося, як випадково хтось з рибалок днями сказав:

— Чи то ж зовсім покинула Марина Василя і пішла в Махлаківку до сестри жити?

— Її дома немає,—майнула думка.

Тоді напав приступ енергії. Він знову вхопив Оксентія за руку й сказав:

— Зараз же ходімо в Махлаківку.

— Не в Махлаківку тобі треба йти, а в райком їхати. Може ще й Максима там застанеш, а в Махлаківці тобі робити нічого,—відповів Оксентій. Знову йому зростала на душі віра, що все то—брехня, наклеп. Разом із вірою зростала й цікавість. Що трапилось в Радивона з Мариною та Катрею? Чого він сміявся? Але Радивонові не до розказів. Він щось пригадав й, залишивши свого приятеля серед вулиці, бігом кинувся по селищу. Через кілька хвилин він уже був у дідовому Грипаковому дворі. На дворі зустрілась Грипакова внучка, дівчина.

— Дід ще дома?—похалпиво запитав її Радивон.

— Ні нема. Недавно пішли на берег, у Ногіївку думають їхати.

Про це саме й згадав Радивон, кинувшись бігти від Оксентія. Так само, як там на вулиці Оксентія, він зараз

лпшив здивовану його виглядом дівчину і прожогом кинувся на берег.

На його щастя дід Грипак у кількох сажнях від берега тільки збираєся напинати вітрило й зриватися з якоря. Радивон замажав руками й закричав, щоб подождали. Сам же вхопив першу душогубку на піску, стяг її у воду, вхопив весло і поплив до баркаса.

Грипак зустрів схвильованого Радивона здивованим запитанням:

— Що з тобою?

— Я поїду з вами в Ногіївку.

— Невже щось трапилось?—допитувався дід.

Радивонові не хотілося говорити, але хіба з дідом це можна. Він допитувався доти, доки парубок не відповів.

— На мене набрехали та з комсомолу вичили.

— Ф'ю-ю-ю!—засвістів Грипак,—це ще не біда.

Але глянув, як Радивон гнівно блиснув очима і замовк. Уже до самої Ногіївки ве чіпав мовчазно-схвильованого Радивона.

В райкомі його зустрів секретар глузливим витуком:

— А, це той, що до дівчат та молодиць ласий.

Кілька комсомольців—дівчат і хлопців, присутніх при цьому зареготали. Радивон зціпив зуби. По цьому вигуку він врозумів, що в райкомі все відомо.

Секретар продовжував:

— Гони, браток, свого квитка сюди, бо тільки що райком ухвалив справу з виключенням.

Радивон скепсів.

— Перш ніж виключати, треба б було хоч мене викликати та допитати.

І шукав поглядом між присутніми Максима—секретаря махлаківської осередку. Але той на цей час куди вийшов. Хтось із комсомольців—членів бюро райкому відповів:

— Нічого допитувати було—справа й так ясна.

Секретар же райкому вже суворо продовжував:

— А брався на облік, то цілі гори паобіцяв: і кандидатську трупу набрати, і роботу сумлінно виконувати. А воно, бузотерство...

— Я не знаю, як у нього голова ще ціла. У нас за дівчат голови хлопці провалюють,—гукнув ще хтось.

Цим Радивона приголомшили. Він непевно озирався навкруги й бачив на обличчях незнайомих йому комсомольців не співчуття, а ворожі глузди. На обличчі секретаря і то ворожа суворість. У цю мить до кімнати увійшов махлаківський Максим. Радивон кинувся до нього й закричав:

— Чого мене не гукнув?

— Ні для чого було,—спокійно відповів Максим.

У Радивона було бажання кинутися на нього й розірвати, бо відчував неприховану й водночас не зовсім зрозумілу во-

розвнечу того до себе, Максим кидав же на нього нахабні погляди, щось шепотів комсомольцям і ті сміялися. Потім він зухвало й голосно гукнув:

— Тебе за кооперацію слід би було ще виключити, щоб не розвалював справи.

Що міг відповісти Радивон, коли він один і його ніхто не знає, а Максимові співчувають усі? Парубок підступив до секретаря й глухо сказав:

— Я хочу тобі про все розповісти, тільки спершу на самоті.

— Нічого й ми послухаємо,—загуло кілька голосів.

— Це ж цікаво!—зирвалося в одної з дівчат.

Але секретар кинув головою до Радивона й повів у сусідню кімнату. Кілька цікавих хлопців спробували й собі піти за ними, але секретар перед самим їхнім носом замкнув на ключ двері.

Радивон, хвилюючись, розповів про все: про Марину, зустрічі з нею, про Катрю, не ватаюючи нічого. Закінчив словами:

— Хоч вір, хоч ні—оце все, що було.

Секретар тимчасом думав:

— Ох і хлопці ж тепер,—нашкодять, а тоді чого тільки не вигідає, щоб якось винилутатись.

Він не вірив жодному Радивоновому слову.

— Бачиш, ще й те погано, що ти близько двох місяців у нас, а досі нічим себе не проявив.

— А артіль організував?

— То пусте.

Секретар був поганої думки про косачівську артіль. (Максим так постарався).

— До комсомольських лав жодного хлопця не притяг. А хлопців чимало в Косачах.

— В мене вже є невеличка кандидатська група. Я вже починаю роботу.

— Не видно щось її.

Радивона взяла злість.

— Я ж не Максим, що понеприймав у комсомол таких, яких і близько туди не можна підпустити. Я ж не можу обіцяти револьверів та шкіряних курток аби тільки в комсомол записувались, як це робить у Махлаківці секретар осередку.

Говорили довго, оперечалися, доводили один одному. Нарешті секретар райкому злався.

— Налиши заяву, ми розберемо її, і може тоді ухвалимо когось послати та на місці все розслідувати. Тільки хто знає чи вийде що з цього. Із жартів ніхто таких заяв не писатиме.

Секретар таки й тепер не вірив Радивоновому оповіданню.

Засмучений і водночас розлютований вийшов із приміщення райкому Радивон. Було бажання оце зараз же бігти на станцію, де вона є, і їхати—тікати до радгоспу. Вперше він адісно глянув у той бік, де хвилювалася безмежна водона

пустеля й глухо шумів прибілї, і вперше ж пожалкував за рад-госпом:

Коли він завернув за ріг вулиці, зустрів Грипака. Дід у якихось своїх справах був у райвиконкомі.

— Цо? Як?—зустрів його той запитанням.

— Нічого. Виключили!—злісно відповів Радивон.

Чого б я ото так побивався? Що таке комсомол твій,—для рибалки, синашу, він не потрібний. Артіль інша штука, а комсомол для рибалки...—знову добродушно бурмотів, заспокоюючи Грипак, але так і не закінчив і ледве навіть люльку, яку лагодився запалювати, з рук не випустив.

Радивон почервонів, вирячив очі, стиснув кулаки і про-сичав:

— Мовчіть, діду! Я вас завжди поважав, але коли ви говорите так, зроду й словом не обізвуся.

— Видно, припекло, парнязі.—подумав дід, а голосно пробурмотів:—Я ж нічого, хотів, щоб легше тобі на душі стало.

Радивон нічого не відповів і пішов мовчки вулицею. Грипак який час ішов слідом, потім надумав щось і гукнув:

— Ти йди на берег і там подождеш мене, а я на хвилинку злітаю в одне місце. Не чекаючи на Радивонову відповідь, Грипак підтюпцем повернув назад. За рогом спитав у людей, де комсомол міститься. Йому показали.

У приміщенні райкому були ті ж, що й при Радивонові, коли вбіг туди дід Грипак. Обвівши поглядом хлопців та дівчат, дід поспитав.

— Хто з вас тут найглавний?

Комсомольці переглянулися, побачивши перед себе незнайомого старого рибалку й розступилися, а назустріч виступив секретар.

— Що вам, діду, треба? Я секретар.

— Значить начальник? Мені тебе й треба.. Ти ж чого чесних людей забіжджаєш та з комсомола свого виключаєш? Га?—підвищив голос дід.

— Я не розумію, про кого ви говорите, це раз, а, подруге, діду, кричати тут неможна.

— Я не кричу,—вже тихше продовжував Грипак. Я, значить, про Радивона Борульчука з Косачів кажу. Для чого ти його зобідив і він тепер дуже побивається.

Коли дід згадав про Радивона, на обличчях присутніх заграла призорлива усмішка. У всіх промайнула одна думка:

— Бач, якого оборонця знайшов.

Комсомольці переглянулися, побачивши передсебе немахлаківського осередку. Але той на цей час кудись вийшов.

Секретареві теж прикро стало за Радивона. З досадою він запитав:

— А вам що до цього, діду?

— Як що?—знову спалахнув Грипак.—Та ви ж наш артільний голова. Та це золото, а не людина! Розумний—усі

закони совєцькі знає. Він за свободу бідняцьку в Косачах борється.

Навкруги глузливо загули. Хтось гукнув:

— За свободу вже десять років назад боролися. Ви щось плутаєте, діду.

Грипак скинув і гримнув на того комсомольця:

— Дуряк ти, мовчи!

Потім знову повернувся до секретаря.

— Бачиш оці руки, п'ятдесят літ ними пропитаніє собі заробляю—пролетаріят я. І Радивон пролетаріят, а ти його з комсомолу виписав. Хіба я стану брехати.

Секретареві спала думка розпитати в діда про Радивонову справу. В коротких словах він розповів старому про Мариничу й Катрину заяви. Грипак тільки вислухав, як докірливо покрутив головою.

— Да што ви, мов би й розумні, коли біля отакого великого тіла поставлені, а виходить, що дурряки...

Секретар почервонів, а потім суворо перебив:

— Ви, діду, не ображайте людей.

— Та я по-щирості, добротливо відповів Грипак.— Ай-ай, якій брехні повірити. Та Марина така молодиця, що не ї хтось, а вона, кого схоче знасилув. А Катря... Братці, синочки, та це ж Гливини штуки!—раптом він вигукнув.— Нуда, його, Знайшовся розумний чоловік, що за бідноту став і хоче йому ногу підставити, так він і кусається. Товариші молоді, та я ж усє на чисту воду виведу!..

Підступив Максим і став щось протестувати, згадуючи Гливіне ім'я, та Грипак його не слухав. Він повернувся до секретаря й попросив:

— Задерж. синашу, Радивонове виключення з комсомолу. Я все діло розкрию. Приведу оту саму Марину сюди й вона все підтвердить, що то Глива накрутив. Задержи, голубок!..

Чи то погоджуючись, чи на свої думки відповідаючи, секретар кивнув головою. Дід зрадів і вискочив на вулицю...

Дома дядько Шугай, довідавшись від діда Грипака про Радивонову справу, говорив тому:

— Ти от скажи мені, племеш. Значить як ото тебе з комсомолу виписали, то совєцька власть примєром розрішає в артілі орудувати?

Радивон хоч і був засмучений, але мимоволі посміхнувся від такого наївного запитання. Задовольнив дядькову цікавість. Шугай зрадів і лягнув його долонею по плечу.

— Так у чім же діло? Чого його так побиватися? Ти собі орудуй в артілі. Значить, старайся так, щоб ми були міцні, і ніяка сила нас примєром не взяла. А коли совєцька власть побачить твою роботу, то повірить, що ти чесний чоловік і залише знов тебе в комсомол, а може ще куди й вище.

Радивон утретє пояснював про завдання комсомолу, але Шугайв розум не міг збагнути такої мудрої штуки. Він твердив одно:

— Для чого він тобі? Тільки й того, що забота чоловікові—бігати за чотири верстви в Махлаківку. Раз і без комсомолу совєцька власть, примером дозволяє все робити, то в чім же діло?.. Брось, племеш. Роби в артілі, а там може пощастить вивести на чисту воду Гливу. А це буде легко зробити тоді, як пощастить скинути його з кооперації. Тоді Глива—нуль. А комсомол—штука примером для нас непідходяча.

Після таких суперечок у Радивоновій голові з'являлася думка:

— Ех, якби в Косачі отой клюб, що в радгоспі, та отих лекторів із книжками та картинами, та радгоспівських хлопців! Може б що втовкмачили в оцю вивітрену морськими вітрами голову.

XVI

В Косачах дві теми для балачок: дзвони і Радивон. Де зберуться двое чи трое й одразу ж про це. Погомонять про дзвони, напроорокують війну або землетрус і тоді за Радивона беруться. Розповідають один одному пльотки, суперечать, але врешті схоляться на одному:

— Ясно босота. Десь байдикував, а сюди приїхав каламуть ваводить. Начальство й розкусило швидко його.

Глива й це використав. Коли така балачка йшла в крамниці йому раптом прийшла цікава думка. Він про неї сказав своїй жінці, та Глипавчиній остання третій, і вже може десять пошешки передавала Пирхавчисі чи то Семенчисі:

— То його вигнали з комсомолу за те, що артіль гарнізував. Коли б була твоєму не поцало за те, що в артіль записався. Начальство за такі штуки не милує.

А Пирхавчиха та Семенчиха, насамперед, побідкавшись одна перед одною, довгими ночами вже гризли своїх чоловіків...

Молоду артіль усередині непомітно точила шашель...

У Глипавки пиячили рибалки «настоящі хазяї» — як вони самі себо називали. Теж розмова про Радивона та про артіль. Раз—зловтішна, і тоді заомальцовані чорні брилі танцюють навколо стола й хату розпирає регіт, а, вдруге, ніби ї тривожна.

— Розлетиться,—пророчать одні, а інші заперечують.

Сам Глипавка не так тепер лютий на артіль, як далекозорий. Він дарма що неписьменний, а бачить за п'ять років уперед. Ось і тепер, відломивши масними руками великий пиматок, щоб закусити випиту чарку, він говорив:

— Що ви там не кажіть, а Борульчученко хлопець із головою. З комсомолу його хоч і виключили, та в артілі він орудувати зможе. А артіль то пощесь.

— Розлізеться!—загули голоси.

— Добре, як розлізеться, а коли ні!?. Зміцніється? Ні, ми рибалки не повинні терпіти під боком таку небезпечну штуку. Ви киньте оком на суходіл. Маньківка й німецька колонія поруч. У Маньківці вже років зо три як на шталт нашої артілі перший гречкосійський колектив гарнізовано, а незабаром і другий. Колективці всякі штуки почали вигадувати: то землю переділяти та якісь лишки землі в добрих хазяїнів відбирати, то щось інше. І пішла в селі ворожнеча. Німецька ж колонія жила тихо аж до цієї весни, бо хазяїни дбали, щоб якось до них пощесь не пролізла... А цього року навесні совецька власть і підіслала туди німця, як у нас оце Радивон... Що з війни не було чутки про того німця, а навесні приїхав і почав колектив гарнізувати. Тепер пішло все шкереберть... Землю хочуть колективці по-своєму переділити, гарних хазяїнів зобідити... Генріх Майн, коли я в нього хліба кушував, жалівся, казав, що життя немає через той колектив... А німці ж грамотні всі, розумніші за нас.

Глипавка замовк і налив всім по чарці. Коли випили, почав знову продовжувати.

— Словом я веду до того, що, значить, від артілі буде нам біда.

Хтось неймовірно свиснув. Глипавка покрутив головою.

— Біда, бо то зараза. Степан Живка й не в артілі, а сьогодні нахвалявся на мене. Казав: совецька власть не довго в вашим братом панькатиметься, ось таки колись вийде закон, що вас придавить... Ондечки до чого доходить. Почнуть гарнізувати артілі, захотять тоді поділити наші баркеси та сітки... Совецька власть за них. Може ще й таке бути, що артільники закомандують, щоб у настоящих рибалок ніхто й риби не брав. І доведеться нам тоді вклонятися артільникам..

Глипавка говорив не поспішаючись і мов би байдуже й тільки маленькі та хитрі очі його перебігали з одного гостя на другого.

— Мовляв, яке вражіння.

— Не діждуться!—гукнув запально Стегній і вдарив кулаком по столу.

Трохи переждав і палко заговорив далі:

— Хіба тільки Степан Живка? А твій Максим, а мій Чубчик? От звідки безпеку нам, хазяїнам треба чекати.

Глипавка швидко закидав головою. Стегній підвищив голос.

— Це ж що виходить? Ні наймита, ні частинщика собі не знайдеш? Який це порядок!

Потім він повернувся до образів і простягнув обидві руки.

— Дуже, жили собі тихо-мирно, як дідівський закон велить, а тут, прости господи, десь узялась чортяка й каламутить. Так ні ж, не допущу!

Знову вдарив кулаком по столу, аж тарілка, підскачівши, хряснула об долівку.

Глипавка потер руки від задоволення і закінчив своє:

— Я, значить, до того, щоб від нас ніякої помочі отим гнилим артільникам не було. Прийшов попросити чогось—гоши його в три шиї. А поки совєцька власть дасть, він може й голову собі скрутить... Багато чого можна придумати. Головне—вони гуртуються в артілі, і ми давайте гуртуватися...

— В камуну?

Гості зареготали. Глипавка й собі посміхнувся.

— Та вроді... На той випадок, коли щось трапиться, щоб дружніше виступати...

Рибалки гомоніли ще довго. Пили горілку й гомоніли. Потім почали розходитися, бо було пізно. Коли з гостей лишилися Стегній та Глипавчин сусіда Рудька, з'явився новий гість—Глива. Він був похмурий і злий. Побачивши на столі горілку, він трохи веселіше буркнув:

— А я на вогонь. Іду, дивлюся світиться—дай зайду. Я зараз, як чорт сердитий.

— Що трапилося?—разом запитали Стегній і Глипавка.

— На засолотній сварився зі своїми робітниками,—заговорив Глива, випивши поспіль дві чарки.—Чорти вимагають, щоб по неділях не робити. Кажуть, раз кооперація записала в прохсоюз, нехай відпочинок дає. Це їх навчив мабуть Борульчук. Він усюди лазить...

— Тільки він,—підтримали й рибалки.

— О чорт! Коли вже я його здихаюсь!—вирвалося з Глипавчих грудей.

Знову розмова навколо Радивона та артілі. Не п'яна—твереза розмова, бо рибалки скільки не п'ють—п'яні не робляться, звикли до горілки. Глива дослухався до розмови й тарабанів по столі. Потім нильно глигнувши на рибалок—свої люди, тоді чітко, натісуюючи на кожне слово, промовив:

— Я постарався і Радивона скинули з комсомолу. Тепер ваше діло внести розбрат і не який небудь, а настоящий серед гнилих артільців. Тоді Борульчукова вигадка розвалиться.

— Да-а-а,—підтримав його господар хати.

— Тільки як це зробити?—хижо додав Стегній.—Ми вже тут говорили про це.

— Багато чого можна зробити, аби лише охота.—хитро примружив одно око Глива.—Наприклад, сітки пропали в морі...

Стегній замахав руками.

— Красти? Ні, на це рибалка не піде. Рибалка рибалку може вбити, пустити на дно раків годувати, а красти ні.

— Я й не кажу цього. Завжди доброму рибалці чуже добро, коби в нього й свого дойти.

Глива налив сам собі чарку горілки і випив.

— А штуку гарну можна викинути,—сказав і затарабаняв по столі пальцями, хитро поглядаючи на рибалок.—Невже не догадаєтесь? А ще рибалками зветесь... А морське дно пофалити?

Рудці та Стегнієві ці слова нічого не сказали й вони вдвинули плечима, а Глилавка аж на місці підскочив.

— Правда! Як я сам цього не подумав! Пару гачків на ретязьок і... поганяй...

Рудька та Стегній знов таки не догадувались. Глилавка засміявся.

— Не кожний це знає. Таке робили наші батьки, коли ворогували один із одним.

Коли пояснив, рибалки зареготали.

Вже близько півночі було, як усі розходилися. Глива трохи затримався. Глилавка, підморгуючи йому, сказав:

— Савеловичу не так, як ти—десь там садиш зайви до комсомолів пишеш... Одному ніколи робити незручно. Голота гарнізується—гарнізуємся й ми. Оце я сьогодні накликав до себе гостей, щоб попомогти... Коли хазяї гарнізуються, то вони гуртом не тільки якусь вонючу артіль, а й усю злидоту під ноги стончуть і примусять червою повзати. Бо в нас сітки, у нас баркаси, у нас добро... Так то, Савеловичу.

— Розпустив свого язика ти дуже,—подумав Глива.—А в рибалки найбільший ворог—то язик...

XVII

Радивон із Юлькою сиділи на кручі, там де парубок застав дівчину з Миколою. Вони вже в третій раз тут зустрічаються після катання на човні. Тут він знаходив собі і радість, і втіху.

Останні дні, після поїздки в Погіївку, парубок ходив сам по свій. Подавши заяву, він ждав, що прийдуть у Косачі розлідувати й дуже хвилювався...

— А коли Марина та Катря навчені стоятимуть на своєму?..

Часто він лишався сам із себе незадоволений.

— Справді, поганий із мене комсомолец. За два місяці нічого не міг зробити.

Десь глибоко ворушилося виправдування:

— Алеж я старався... Може я не вмію. Та тільки ж із каплядаською групою невдача. Глушина тут...

Особливо хвилювали його глузування рибалок. Діти й ті кричали вслід:

— Задрипаний комсомолец.

Навіть дехто з артільців і то якось непевно прислухався до його розмов про артільні справи. Максим, колишній Глипавичин наймит, що жив тепер у нього, і той, укладаючись раз спати, сказав з докором:

* — Для чого ти говорив, що комсомолец, або взяв би сам виписався, і не було б балачок.

Кілька разів Радивон намірявся піти в Махлаківку, знайти там Марину й щиро переговорити з нею, а раз навіть намірився було піти до Гливиної Катрі, та побачив у дворі самого Гливу й вернувся назад. Щоб розігнати турботи сідав за весла і гріб до безтями, або вилазив на кручу і йшов степом углуб суходолу.

У такі хвилини в нього з'являлося особливе бажання бачитися з Юлькою. Було таємне бажання й завжди бачитися з нею та... не можна було і тільки рідкими вечорами знаходив він собі втіху...

Цього вечора парубок прийшов був на кручу трохи рано, і Юльки довго не було. Дожидаючись, він відчув незвичайну, якусь особливу, болісну самотність. Подібну самотність Радивон ще був відчув, коли вперше ступив на берег у Косаках і, попрощавшись із Довганями на світанку стояв біля приколів. Але тоді відчув самотність через те, що усвідомив своє сирітство... Тоді була туга за матір'ю, за минулим—що внацька оволоділа всім єством. Тепер же зовсім не так,—тривожна була туга, непокійна. Все чогось було жаль...

Вечір був теплий, навіть не вірилося, що вже пізня осінь і тільки грайвороння на суходолі та чайки й мартини над морем своїми тривожними криками віщували про осінні негоди.

Низовка лагідно колисала море й тихо гомоніли хвилі, розповідаючи одна одній безконечну невідому й сумну легенду. Радивон прислухався до цієї розмови і йому хотілося упасти на землю й плакати... Аж стрепенувся, коли вгорі почувся знайомий пронизливо-радісний крик мартина. Випростався й рванувся вперед. Назустріч йшла Юлька.

Посідали на суху траву й говорили. Власне більше говорили серцями, бо тримаючись за руки, не хотілося будити тишу. Тепер уже здавалося Радивонові, що й хвилі повеселішали й не сумну легенду розповідають, а жваво-бадьору життєву казку.

Перед цим, відчуваючи самотність, він мав намір розповісти Юльці, коли прийде, про весь біль своєї душі, пожалітись на долю... А прийшла—забув усе, хотілося тільки сидіти поруч. Перша заговорила Юлька.

— Я сьогодні ходила по сіль у крамницю. Іду, коли зненацька вискакує Микола й розкажує, що ти чіплявся до Марини та Катрі й за те тебе з твого комсомолу виключили.

Радивон відчув, як у його руці дрібно затремтіла її рука.

— Правда?.. Коли правда, то...

Рука її ще дужче затремтіла й у сутені вечора гнівно блиснули великі круглі очі.

— ...то у велику бурю поїду сама на маленькому човні, щоб у виріві поховати свій біль.

Не чекаючи на відповідь, вона потім просто додала:

— Останніми днями я багато думаю про тебе, а двічі навіть ти снівся.

Він відчув, що саме слушна хвилинка сказати голосно ту думку, що її родила самотність. Голосно, ніби вона не близько біля нього, а десь за півгодини, він промовив:

— Давай Юлю, одружимося?

— Не хочу,—коротко та сухо відрізала й навіть руку вирвала Радивон отетерів. Після таких її балачок раптом ворожа відповідь.

— Не хочу,—вперто, хитнувши головою вдруге сказала дівчина.—Бо як вийду заміж, то ти битимешся. У вас так усі роблять.

Радивонові полегшало трохи на душі, а через мить, вдумавшись у Юльчини слова, він навіть засміявся.

— Я ж не такий.

— А хто зна... Краще не говори про це... Розкажи краще про свій комсомол, про отой радгосп, де ти був і де дівчата з хлопцями разом у різні грища грають.

Радивон слухняно, але мляво, почав розповідати. Згодом він уже захопився сам і говорив палко. Юлька, слухаючи, не все розуміла, але мрійно шепотіла:

— Я б хотіла комсомолом бути...

Потім сама ж перебила:

— Буде. Колись іншим разом докажеш.

І через хвилину поклала йому руку на плечі й, дивлячись кудись у далину, мрійно заговорила:

— Я б хотіла бути завжди з тобою разом... Щоб отак, у велику бурю стояти під морською скелею, обпиратись один на одного й підставляти себе під рвучкі наскоки скажених хвиль. Підставляти й розуміти свою перемогу над хвилями, розуміти, що один одному ми потрібні й один без одного обійтись не можемо, бо досить перестати обпиратись, як хвилі по одинці вімнуть під себе і розіб'ють об скелі...

Потім раптом дівчина охопилася на ноги й, пританцювуючи, вигукнула.

— Давай поборемося! Тільки щоб...

Радивон знав це «тільки»—щоб не цілувався. Вони боролися довго і вперто, бо Юлька не в жарт це робила. Потім знеможена вона присіла на землю й, стримуючи поривкове дихання сказала:

— Погано боротися в юбці. От як би ти мені штани приніс та я наділа.

А згодом палко зашепотіла:

— Як би я хлопцем хотіла бути!

Радивон ухопив її за руку.

— Ну й чудна ти, Юлю...

— Яка чудна?

— Нерозгадана, як ота казка, що її розповідають хвилі в нас під ногами.

Юлька заляскала в долоні.

— Як хороше ти сказав! Називай мене тепер казкою!..

Потім дівчина приручувала до Радивона свого мартина.

— Може колись ти будеш далеко в морі, то він звістку передаватиме.

І тут же сама себе перебила:

— Навчи мене грамоти по-вашому, щоб я вміла ту вісточку написати. Я колись уміла по-своєму, мати ще навчила, та тепер уже забула.

Радивон обіцяв і тут же, виїнявши з кишені малесеньку записну книжечку, при блідому місячному сяйві писав слово «Юля» й з'ясовував, що визначає кожна літера...

А ще трохи згодом.

— Радивоне, а членом вашої артілі жінці, ось як мені, можна вступити? Бачиш, я ще не люблю селищних дівчат та жінок через те, що вони нічим не цікавляться. Мені прикро за них. Я б хотіла облітати увесь світ, та побачити, що де робиться, а вони, крім доповіток та печі—нічого не хочуть. Я хочу навчитися грамоти, ось в артіль вступити... Хочу... Хочу...

Юлька зарухала руками, хапаючи ними повітря. Пригадувала, чого вона хоче... Не пригадавши, махнула рукою й сіла.

— От ти мені розповідав, які на суходолі комуні бувають. Усе там гуртове... Я багато думала про оці комуні. Чому б оцю твою артіль теж на комуну не перевернути... Щоб ото не лише рибалити гуртом, а й їсти на всіх варити й жити всім укупі.

У серйозних Юльчиних очах стояло запитання. Радивон посміхнувся.

— Згодом, люба, все це прийде.

Розходилися пізно. Радивон провів дівчину майже до самої хати. Він би одвів і в саму хату, та Юлька не дозволила.

— Дід мабуть уже виглядає на порозі,—говорила вона.

Прощаючись, Юлька раптом сказала про свою таємну думку, що перед цим дуже мучила її:

— Скажи по-правді, ти не любиш Марину?

— Юлю, ти мене ображаєш.

Його голос заспокоїв її.

— Притули на хвилинку осюди свою руку,—попросила дівчина, показуючи на свій лоб.

— Притулив—гарячий, а нижче чути, як швидко-швидко б'ється серце. Тоді не витримав—ухопив в обійми й обсилав гаряче обличчя поцілунками. Застогнала в знеможі, потім вирвалася з обіймів й прожогом кинулася до хати...

Радивон повернув до берега. Коли дійшов до самої води, спинився.

Під ногами набігла хвиля й ніби зітхнувши, прошепотіла щось та безсило розлізлася по прибережній гальці.

На морі нічний туман слав таємні марева. Здавалося, що ті марева ховають за собою невідомість, де народжуються легенди.

Так думав Радивон.

В цю мить подихи вітру принесли тихі дзвони. Хлопець здригнув і прислухався,—в Махлаківській церкві дзвонили нівніч. Коли перестали дзвонити дзвони, він прошепотів уже в голос свою думку:

— Отак народжуються легенди про дзвони.

В ці хвилини Радивон був готовий вірити в різні легенди—такий був настрої.

XVIII

Життя рибальського селища дуже мінливе, як і життя самого рибалки—повне протилежностей.

Сьогодні штурма з моря шле на селища страхіття, а завтра вже лагідно всміхаються хвилі. Косачівчанин з колиски вже ворогує з махлаківчанином,—при всякій нагоді глузує з нього, що, мовляв, він і не так ходить, і рибалити не вміє, а досить у морі тому потерпіти аварію, як двадцять косачівчан кинуться на поміч.

Раз на кручі, на суходолі кілька мисливців полювали на зайців і розпочали стрілянину, то суворі рибалки хвилювались і з острахом дослухалися—чи не банда. А ті ж самі рибалки, коли в морі їх настигне штурма, спокійно борються в скаженим виром, сміло дивлячись смерті в очі.

І всьому цьому причина—море.

Морем можна милуватись, коли воно виграє всіма фарбами під промінням літнього сонця чи то тьмяно вилискує—потягається в блідому сяєві місяця, і море можна проклясти, коли в штурму воно покладе спати на дно необачну близьку людину.

Море зрадливе, повне несподіванок—життя рибалки так само, бо не можна навіть уявити собі моря без рибалки і навпаки. Море приносить рибалці і щастя, і горе—більше горя.

Не прожив Радивон і двох місяців рибальським життям, як із моря, з його принадних водяних обривів прилетіло до Радивона несподіване лихо...

Радивон утратив рівновагу. Він не знав, куди кинутися, що вчинити. То думка бігти в Махлаківку шукати Марину, то—знову їхати в Ногіївку просити там, щоб прискорили розгляд заяви. Він ходив у такі хвилини сам не свій. Часто вилізав за хатою на кручу й брів стеном, куди очі дивляться. Стомившись, вертався й довгі години просилжував на краю

кручі. дивлячись то на море, то на селище. Коли погляд його блукав на сірих не привітних халуцах селища, зненацька западала злість на самого себе:

— Глушина!.. Якого чорта я сюди приїхав?.. Чого я тут не бачив?.. У тисячу разів краще ж було в радгоспі!

Пригадував свої слова Якимові «про оранку цілинного ґрунту» й гірко та зловтішно посміхався.

Але такий настрій опановував його вство не надовго. Досить поглядові було перекинутися через усе селище й спинитися на самотній халупі, як перед очима поставало стрижене обличчя з великими чорними очима—солодкими безоднями і злість зникала. Тоді швидко-швидко билосся серце і в душу вливалось теплом передчуття майбутніх радощів.

Тимчасом будні рибальського життя хвилювали таємничі дзвони. Знову їх чули на морі, і це дало привід до нових балачок—чудернацьких, неймовірних. Навколо дзвонів утворювались і ширилися—не одна, а десятки легенд, бо язик у рибалки на вигадки та брехні довгий, як сам берег морський.

Радивон чув ці балачки, чув ці легенди і його дратувало.

— Вірять різним казкам, як діти малі.

Разом із цим, думки його мимоволі спинялися на дзвонах. Він не вірив у різні легенди й був певен, що то діло чийось рук. До дрібниць пригадував ті хвилини, коли вночі, в день приїзду в Косачі він сам чув дзвони. Спиняв увагу на таємничих птахках, яких тоді ніби погляд його піймає на воді і думав:

— Цікаво, який то біс жартує. Для чого він дзвонить? І чого не кожної ночі?.. Чому не влень?..

Знову намір, за який було забув через власне горе, заліз у голову—поганяти в морі та пошукати дзвонарів. Цікавість, бажання розважитись і хоч не надовго втекти від невеселих надокучливих думок охоти додали, і він вирішив виконати свій намір. Навіть на Юльчине застереження не зважав.

Через два дні після побачення з Юлькою на кручі він гукнув до себе Зінька й запропонував йому з Максимом:

— Ідьмо сьогодні втрьох на одному баркасі на засипку. Засипемо, а в ночі поганяємо по морю—може дзвонарів піймаємо.

Велике ж його було здивування, коли й Максим, як колись Зінько замнявся й не дуже охоче пристав до цієї пропозиції.

— Даремна робота буде. Ніде нікого ми не побачимо і тільки може самі лиха собі наробимо,—казав він.

Радивона ця відповідь роздратовала, як і балачки рибалок.

— Невже ти віриш у якусь нечисту силу?

Максим здвигнув плечима й поважно та трохи сердито, як і загалом він завжди говорив, відповів:

— На морі чого тільки не буває. Я сам колись на власні очі привид бачив.

Радивон неймовірно й глузливо глянув на хлопця, а Зінько, якого залоскотала цікавість, аж рота роззявив.

— Ну да бачив. Колись улітку ночував я на морі. Мені снівся страшний сон—снівся покійний Теленько. Отой, якого позаторік у морі буря перекинула, ти пам'ятаєш його, Зінько... Ніби він, увесь об'їдений раками морськими нахилиється до мене й хоче душити. Мені стало страшно, я скрикнув і проснувся... Проснувся, продер очі, оглядаючись і ще страшніше стало... В кількох сажнях од баркаса на воді стояла висока, як дзвіниця, темна постать чоловіка...

— Невже?—приглушено перербив Зінько. Радивон примружив очі.

— Прямо таки чоловік—і руки, і ноги, і голова. Все це велике, страшне. В мене волосся полізло догори, я так і прилип до баркаса. Постать усе не зникає... Потім ураз ніби розтала.

— А не приверезлось бува то тобі зі сну?—хитро поспитав Радивон.

— Приверезлось, коли хвилини десять це продовжувалось—сердито відповів Максим.

— Або марева. На морі завжди вночі бувають різні марева. То ніби людина з'явилася, чи якась тварина.

— Розкажи... То Теленько покійник з'являвся, недарма ж і приснівся він. Кажуть же старі люди, що темними ночами з дна моря піднімаються всі потопленики і ходять по воді.

— І ти віриш отому?—хитнувши головою, толосно вигукнув Радивон, а в голові подумав:

— Ай глушина ж... Навіть такі парубки, як Максим, мов і розумні, а вірять різному чортovinню. Глушина... Закутень...

Максим тільки голову похнюпив, як Радивон почав соромити його, та переконувати й тільки після довгих балачок погодився їхати на баркасі шукати в морі дзвонарів.

— Тільки про це, щоб жодна жива душа не знала,—попередив хлопців Радивон, згадавши про обіцянку Юльці...

Виїхали засипати трьома баркасами: на одному Радивон із Максимом та Зіньком, а на інших Пирхавка, Дунь старий тощо. Засипали не дуже далеко від берега, бо пізня осінь дуже врадлива,—від тиші до великої штурми й кроку немає. Засипавши, вирішили ночувати додому їхати (близько ж). Тоді Радивон пукнув до старого Дуня:

— Ми в Перепели поїдемо. В мене там діло є. Коли заночуємо, то просто сюди приїдемо. Виїздіть і ви.

(Перепели то рибальське селище за Махлаківкою). Дунь навіть не подікавився узнати, що в Радивона за справа в Перепелах, і баркаси розійшлися: два на Косачі, а один у протилежний бік. Але хлопці держали напромак на березі тільки доки стемніло добре, а тоді одразу повернули у відкрите море.

Ганяли до самого світанку—і ніде нічого не чули й не бачили, окрім кількох баркасів та високого буйка на чийхось сітках. Такого високого, якого хлопці ще ніколи не бачили. Очевидно господар сіток подбав, щоб далеко видно було їх на морі. Ніяких дзвонів не чути було. Починало світати. Зінько та Максим зітхнули з полекшенням, бо весь час хотіли кричати, але хвилювалися дуже, а Радивонові прикро стало.

Як тумановий мороз тьмав за обрії, поверталися на місце засідки артильних ставок.

От тут то й чекала на них несподіванка. Зовсім не стало одного буйка, а з ним і сіток, що належали Семенцеві. Шукали, шукали—ніде немає. З дому виїхали Дунь та Пирхавка, теж кинулися шукати—немає. Стали ламати інші—виявилось, що в Дуневій ставці цілої сітки не вистачає, ніби вирвано од перемета до перемета... А тут як на те й полов удалий—навіть не вірилося, що близько від берега піймається отакої риби.

Захвилювалися, загомоніли рибалки, і на берег привезли сумну вістку. Пішла по селищу гуляти тоді ще новина. Дехто, почувши про неї, зловтішно посміхався, а декому до плачу доходило. На берег прибігла Семенчиха, а за нею й чоловік:

— Віддай мої сітки, віддай!.. Я нічого не знаю!.. Віддай, кажу, бо з очей твоїх повидираю!—заприскала розпатлана жінка й заголосила:

— То ж босяк отой удостоїв Семенцеві сітки? Чого йому їздити в Перенели? А ну, лишень, спитай!.. Хіба довго чужі сітки продати?..

Снівчутливо загули рибалки не члени артилі й декотрі з ж'нок. Радивон спалахнув і рвнувся з місця. Кров ударила йому в голову—в очі його обвинувачують злодієм. Він сам не знав, що хотів учинити. Але його попередив Пирхавка. До цього він непевно розмірковував собі в думках—чи справді погано довіряти на когось іншого свою посуду. При перших же жіничиних словах, думки повернули раптом у протилежний напрямок. Руде волосся йому найжачилося. Він дирекнув і вдарив щосили жінку:

— А не л'зь, куди не просять тебе, стара холеро!

Грипак і Шугай кинулися їх розбороняти. Прийшов до дам'яти й Радивон. Він обвів артильників поглядом і дзвінко-схвилюваним голосом гукнув:

— Не при такому гармидері нам розбирати свої артильні справи. Я призначаю загальні збори. Ходімо до мене в хату та там усе й розберемо.

Діл Грипак і Шугай його підтримали, а потім і всі погодилися.

Через півгодини в своїй хаті, спершу тільки спокійно, а потім уже гнівно Радивон говорив:

— Які ж із вас артільники? Трапилось лихо і вже задкуєте... А поміркуйте!.. Скільки артіль існує? Місяць лише всього. А зрівняйте свою роботу, що колись її кожний робив сам, і тепер в артілі? Хіба неправда, що роботи на половину зменшилося? Чи може я брешу! І риби не менш маєте за цей час, а може й більше, якби й самі рибалили. Роботи ж на половину менше... Тут і маленька дитина скаже—де краще. Ну, сітки загинули, але для чого дорікати, злиднями мене колоти? В кого їх немає...

При останніх словах Семенець ніяково похнюпив голову. Він уже тепер каюся, що на березі під впливом жінки дав волю своїм почуттям. А Радивон продовжував:

— Місяць тільки існуємо, а вже придбали одну ставку— дала спілка в кредит. Дала вона ниток, а коли б не були вв в артілі, де б дістали?.. Чи може б Глива для вас постарався?..

Радивон довго ще говорив, а рибалки слухали й хитали головами. Вони розуміли, що кожне сказане парубком слово— одна тільки правда. Після нього виступив Шугай.

— Конешно, племені, того... правду каже. Нада гарнізовано, а так неможна. Раз, значить, гуртом стали робити, то треба примером до кінця доводити.

Добре підтримав і дід Грипак:

— Хоч би і всі сітки загинули, то треба купи держатись!.. Во, синочки! Інакше селищні кури з нас сміятимуться, а кожний дука тоді нам у пику плюватиме й мусимо мовчати. Ні!.. Артіль буде!.. Правду я кажу?

Грипак шосили вдарив об стіл кулаком.

— Не дозволимо дукам-рибалкам із нас глузувати!

Але найзворушливіший був Максимів виступ. Він, як недавній наймит стояв собі позаду всіх та готового слухав. Увесь час стежив за присутніми. На березі він на власні вуха почув, як навіть Дунь потихеньку сказав Довганеві:

— Ну її до чорта цю артіль.

Не кажучи вже про інших.

Хлопця це обурило. Коли закінчив дід Грипак, він несміливо виступив і також несміливо, спиняючись на кожному слові, заговорив:

— Я... значить, от про що. Робив я в Гливи... як проклятий робив. І заробив грошей, аж сто карбованців. Потім дуку кинув. Ви прийняли мене до себе в артіль, а грошей не взяли й сказали, що, мовляв, поки їх не треба, а на одного себе й руками зароблю. Я, значить, ось до чого... Я даю свої гроші, ваплатіть їх у спілку за ту ставку, що в кредит узяли, нехай вважається вона Семенцевою...

Максим закінчив, почервонів і мерщій югнув у гурт. Радивон йому кинув услід радісно-вдячний погляд, а дід Грипак поляскав долонею по плечах:

— Та ти я бачу не тільки рибалка, а... а... герой. Що значить скоштувати Гливиних хлібів!

2. Виступив і Чубчик.

— Я без году-неділю у вас та тільки скажу, унівать не треба. Трапилось одно нещастя і вже розгардіяш отакий... Та в мене сто їх було! І кого винуватити треба? Себе. А ми зв'яємо вину на іншого. Виходить по Семенцевому, що Радивон у всьому винуватий. А поміркуй ти своєю дурною головою, чи так воно? Ех, реб'ята ви, робкіє!... Я ще й так думаю, що нещастя оце наше з сітками не від бога, а від людей. Отож і треба шукати, яка то паскуда зробила.

Коли бувалий частинщик закінчив, навколо схвально загули. В міру того, як виступали й говорили рибалки, ті артільники, що захиталися були, почали відчувати сором за свою малодушність.

Кожний у думках прикидав—чи в артілі погано йому. Порівнював з колишнім життям, коли ще про артілі і чутки не було. Рибі й грошей заробляв однаково, а вільного часу у кілька разів більше мав, ніж раніше... Ні, гарячитися так не можна.

І над Семенцевою головою спліталися докірливі погляди.

Довго ще гомоніли: сперечалися, доводили один одному, переконували. Розходилися ж переконані і з вірою в силу артілі, в силу колективу. Дід Грипак усім казав:

— Во! Так і завжди треба—тільки що трапилось, одразу зібралися, обоудили й кришка. Не треба з хати сміття виносити. Ви, синки, і своїх бабів приструнчіть, щоб, значить, зайвого не бевкали своїми язиками...

А вже на вулиці гукав:

— Не треба ніколи огинатися, а все вперед іти!

Тимчасом на селищі гомоніли:

— Розвалиться тепер артілі, калут...

А такі як Стегній та Глипавка ще й додавали:

— Мало, що одна тільки ставка загинула. Треба б щоб усі, щоб гнилі артільники з голими руками лишилися. Тоді б не тільки хтось поліз артілі гарнізувати, а й внукам своїм наказав би.

Радивонові донесли про ці балачки й він сказав Максимові:

— Я не розумію, звідки в людей може бути така неприємність? Що їм артілі зробила? Нічого. Або я?.. Ну, пехай Глива гострить зуби на мене, бо я виступав проти нього... А рибалки багаті?

Максим відповів:

— Ти не знаєш луків, а я за роки наймитства добре вже розкусив їх. У них такої зажерливості, що в одного на ціле рибальське селище вистачить. Найбільше вони бояться того, що хтось інший буде багатший за них...

Радивон із дідом Грипаком і дядьком Григором того дня може вже вдесьте оглядали прорвану ставку. Парубок твердав:

— На мою думку тут навмисний злочин. Як ви гадаєте, діду?

— Я це давно бачу, та й Чубчик уже про це нагадував,— спокійно відповів Грипак.— Тільки я міркую, чи це махляківчани пожартували, чи може...

— Хто з наших,— додав Шугай.

Але хто? Це запитання розпеченим залізом постало у всіх трьох головах.

— Невже Глива?— ніби про себе сказав Грипак.

Радивон пильно подивився на діда. Ці слова йому розкрили очі.

— Треба піймати їх... Місяць, два стежити, рік— а піймати!..

Коли Радивон цього вечора вмощувався спати, Максим, щезло посміхаючись, обізвався:

— Не треба було шукати їхати дзвонів.

Радивон запитливо глянув на ового кватиранта.

— Кажуть же старі люди, що вони приносять нещастя... От і трапилось,— що непевніше закінчив Максим.

Радивон тільки засміявся. Але все ж спокій йому було порушено. У вухах відголоском задзвонили дзвони жалобу. Парубок розсердився.

— Що за чорт? Уже звиятися почали оті проклятуці дзвони.

Того вечора Чоботьків парубок, помітивши Глипавку в дворі, перекинувся через тин і таємниче гукнув:

— А йдіть-но, дядьку, сюди, щось цікаве розкажу!

Глипавка недовіриливо глянув на сусідського сінка, але врештоту підійшов. Парубок хитро подивився на нього.

— Ви б хотіли, дядьку, Борульчукового Радивона зовсім здихатися?

Глипавка аж відсахнувся, Чоботьковенко засміявся.

— Не жахайтеся, я все знаю. Ми вже з батьком говорили про цю справу. От у чім річ. На Радивона треба пацькувати Дуневого Миколу.

Парубок знову засміявся.

— І це дуже легка справа. За те, що Радивон відбив у нього Юлька, Микола ладен його на порох зітерти. Він ходить напівбожовільний. Досить йому пару слів сказати та підморичити й все. Це буде все рівно, як у вогонь масла підлити. Непоскупіться, дядьку, п'яторкою на могорич.

Глипавка гострим поглядом пронизав парубка.

— Ти как думаєш?

Далі, насупивши брови, похнюпив голову. Мовчки так простояв кілька хвилин, а Чоботьковенко хитро стежив за ним.

Рибалка мислив:

— Він теж чув про Юлька та Миколу— Стегній чи Глива вгадували.

По довгій мовчанці Глипавка обізвався до парубка:

— Іди гукни Миколу до вас у хату. Я потім надіжду з півквартою...

Уже була глуна ніч, як Микола Дунь напітпитку вийшов із Чоботькової хати. Його підтримував під руку Глипавка. Дійшли до повітки, недалечко перелазу, й спинилися. Почувся стриманий Глипавчин голос.

— Я жаліючи тебе, так раджу. Парубок ти красивий, хоч куди, а терпиш отаку наругу над собою. В мої часи, коли ми парубкували, так за дівку на дно морське раків годувати посилали своїх супротивників. Ти ж із батьком у тій бісовій артілі. Разом рибалите. Хіба довго десь ненароком пхнути, а тоді,—мовляв нещастя трапилося.

— Я його знищу!... Розстрожу!...—сварився Микола кулаком.

XIX

Густий, осінній і волохатий туман, ніби зібравши з усього світу безпросвітню нудоту важко давив на оточення, на воду. Здавалося, що навколо тебе якась дивовижна волохата стіна, а за нею таємнича невідомість. Неприємно слизило.

Серед пустельного туманового мороку гоїдався на якорі самотній рибальський баркас і своїми рухами мов глузував із похмурих, насуплених темно-олив'яних хвиль, що важко хлюпаючись, помалу тікали від обіймів туману. На баркасі аж п'ять чоловіків. Три з них, напнувши з вітрила щось подібне до шатра, намагалися сховатись від неприємного туманового слизу, а двох інших тільки ноги стирчали з бака, що під чардачком.

Раптом шатро з вітрила зарухалося, показалася Радивова голова, а далі він увесь випростався.

— Чи то ж воно швидко світанок?—не звертаючись ні до кого, сам до себе проговорив він.

Зарухалися ноги в баку, потім звідти вилізла постать дідова Грипакова.

— А кат його знає. Мабуть світає. Хіба ж у таким морозі розбереш що?—відповів він, набиваючи люльку.

— Ти що не спав зовсім?—продовжував балачку Грипак.

— На жодну хвилинку. Ввесь час прислухався.

— І не чув нічого.

Грипак сплюнув.

— Казав я, що в таку негоду, ніякий чорт не полізе, не то що якийсь там злодіюка. Та хоч би й поліз, то хіба побачиш... За три кроки повинен бути мій буюк, а от скільки не вдивляюся—не бачу. Темінь хоч очі виколи.—бурмотів стиха дід, цолихкуючи люлькою.

Інші рибалки спали, чи може вдавали, що сплять. У цей час Грипак зятався дуже люлькою, а неї вискочила невеличка іскра й, зробивши неневну кривульку, потухла в темряві. Радивон зробив зляканий рух.

— Не курить, діду!—приглушено скрикнув він.

Грипак стиха засміявся.

— Та ти вогонь розкидай на чардачку, то за п'ять кроків ніхто не побачить. До того ж світає вже. Я таки пізнаю... Лягай, хлопче, полей, а я поглушю.

— Не хочу,—відповів Радивон.—Я вже не спатиму.

— Як знаєш. То тоді я ще з годину подрімаю, поки сітки замати будемо.

Сказав, позіхаючи дід і поліз у комірчину. Радивон випростався на весь зріст на кормі, підставив своє обличчя тумановому слизові й прислухався: нічого не чути, тільки внизу сердито хлюпоцять об корму темні, зловісні хвилі. Парубок сів на бильце причілка. Розбирався у власних думках, що не згірше за морок на морі туманили мізок. Раптом адрігнув і прислухався,—якийсь шум спереду. Зскочив із бильця причілка, і нахилив униз голову—може видніше над водою. Ні, нічого не видно, але шум більшав, хоч і був невиразний. Радивон підвів знову голову. Хотів уже потихеньку гукати своїх товаришів, коли вуха піймали вже ясне хлюпання хвиль і тихе рипіння. Сумніву не було — близько плів баркас. Схопився за віршовку свого вітрила, щоб нап'ясти та не встиг. У кількох кроках серед мороку обрисувалася пляма невідомого баркасу, що повною ходою при нап'ятому вітрилі просто йшов на їх. Із почуття самоохорони, Радивон кинувся на корму й простяг уперед руки, крикнувши:

— Гей! На людей правите!..

Водночас він почув, як позад нього зашамотіли збуджені криком його товариші... Під самою кормою їхнього баркаса—аж хвилі гойдали її—ніс чужого крутнув у бік, зарипівши щоглою й посунувся в морок поза причілок. Радивон напружив свій зір, щоб пізнати на чужому баркасі дві постаті в накинутих на голови кобеняками.

Але що це? Їхній баркас раптом з надзвичайною силою потягло до чужого. Ще мить—і баркаси стукнуться. Дід Грипак біля чардачка, а Радивон біля корми прожогом пагнулись, щоб попередити сутичку. Радивонів зір зненацька майнув по воді і...

— Що?

Крикнув він несамовито в несподіванці.

Баркаси стукнулися, але не дуже, бо жиливі. Грипаківі руки, що могли й вола втримати, вхопили за причілок чужого баркаса.

— Держи їх!—раптом пронизливо закричав Радивон.

Загойдалися швидко баркаси, в світанковому мороці зарухалися тіні й майже одночасно з цим силелися вигуки:

— Не кусайся!—дядьків Григорів.

— Ти ще й за тупор берешся?—Максимів і Чубчиків.

— Держи їх!..—знову крикнув Радивон.

Йому відповів здивований і трохи розчарований Шугайв голос:

— Та це ж свої—Стегній!

Такий же здивований Максимів.

— Дядько Глипавка?

Радивснів погляд блискавицею обвів баркаси, намагаючись розібратись, що воно робиться. Помітив, як на сусідньому випросталася дядькова Григорова постать, а поруч інша—низенька в кобеняці. На кормі ж у сутоні порсався цілий рухливий клубок. Тоді Радивон затупотів ногами й аж хрипляво—так пронизливо; знову закричав:

— В'яжи їх!.. Дядьку, в'яжіть!..

Знову заборюкалися. Туди скакнув і дід Грипак. Потулися крики:

— Не пручайся, мазкою вмнешся!

— А, ногами тобі битись!

— Вірьовку сюди!

Радивон похапцем югнув до чардачку й намацав руками віжки. Кинув їх у чужий баркас...

Ні Григор Шугай, ні дід, ні хлопці нічого не розуміли. Коли вони почули перший Радивонів крик, посхоплювалися й побачили чужий баркас. Коли до нього швидко потягло їхній, у всіх майнула думка, що то Радивонових рук справа і при крикові: «держи»—Шугай, Чубчик і Максим кинулися на дві постаті на сусідньому баркасі.

В'язали теж не розуміючи, навіть дивуючись.

— Це ж свої люди. Що вони наробили?

Перший підвівся дід Грипак.

— Що ти там помітив, Радивоне?

А парубок уже перескочив до них, став на кормі й схвилювано загукав:

— Сюди всі! Ось дивіться!

На цей крик до нього кинулися артильники.

— Га? Що!.. Диви!..—одночасно вилетіли сплутані звуки в чотирьох горлянок.

На воді під кормою вони побачили великий жмук сіток.

Уже трохи згодом, прийшовши до пам'яті після першого здивування, розглядали все уважно. Через корму спійманого баркаса перекинуто було два ланцюжки. Потягнули за один—подався. На кінці величезний голандський гачок, за який тягся великий клубок сіток. Потягнули за другий ланцюжок—не піддається. Придивилися—й тоді зрозуміли, чому потягло їхній баркас. На кінці другого ланцюжка теж був гачок в намотаними сітками, але він зачепився за якірний ретязь їхнього баркаса й в такий спосіб притяг його до себе.

Глипавка та Стегній, причепивши до баркаса два ланцюжки з гачками, нищили чужі сітки.

Рибалкам усе стало зрозуміло.

На кінці одної з порваних сіток дід Грипак побачив червону стьожку й по ній пізнав свою ставку. Закипів люттю.

— Ах ви ж гадюки! ;

Затупотів, заперскав і кинувся з кулаками на Гливу.

— Власними руками задавлю!

Чубчик уже сидів на зв'язаному Стегнієві й бив його по шиці. Зв'язаний пручався, рикав і вигукував:

— Простіть, братці!.. Простіть!

Радивон кинувся обороняти спійманих злочинців.

— Діду, як вам не сором бити лежачого? Дядьку Чубчику, киньте!

Перший послухався Чубчик, а діда таки відтягти довелося...

Була летюча нарада. Грипак, важко дихаючи, пропонував:

— У воду, гадюк. Нехай своїм падлом раків годують.

Його підтримав дядько Григор.

— А в баркасі прорубати дно.

Але проти був Радивон.

— Цього неможна робити. За таке самоправство закон покарає. Відправити в Ногіївку в міліцію.

Дід аж розсердився на Радивона:

— До біса, міліцію! Раків годувати!..

Радивонові довелося довго говорити. Переконали так його слова.

— Гаразд, утопимо людей. А тоді?.. Мусимо мовчати— ніхто не знатиме. Знову піде розбрат в артілі. А так усе селіще, довідається, що воно за люді... Бідняки, що до цього глузували з артілі, на власні очі побачать, що чинять дукирибалки біднякові... Та це для цих дуків буде ганьба на все життя.

Це допомгло. Грипак довго міркував, нарешті погодився.

— Нехай на цей раз буде по-твоему... Тільки б на мою думку—в море на дно.

Не став сперечатися й дядько Григор, а Максим та Чубчик ще перед цим стали на Радивонів бік. Вирішили, що Радивон із дідом на Глипавчиному баркасі повезуть у Ногіївку злочинців, а інші залишаться ламати сітки.

Перекинули через причілки ланцюжки з намотаними сітками (речевий доказ буде) Шугай, Максим та Чубчик пересіли на свого баркаса і Радивон із Грипаком рушили в море.

Вже розвиднялося. Незабаром ранок осіннього похмурого дня поволі розігнав густий туман, що сірим волохатим ключем розлізся в повітрі.

XX

Цілий день пробули Радивон та дід у Ногіївці,—міліція допит робила, і тільки в полудень відпустили. Трохи раніш діда Грипака, а пізніш і Радивона. Стегнія та Глипавку заарештували, а баркаса їхнього не веліли до якого часу теж брати.

Радивон пішов шукати діда, бо той перед цим хвалився, що на слобідці має знайомого рибалку, який може відвезти

їх у Косачі. Марубок забіг ще й у райком по своїй справі, але секретаря не застав—поїхав в округу, а без секретаря ніхто нічого не знав.

Уже аж надвечір знайшов діда в рибацькій слобідці, але той був налідпитку й зустрів словами:

— Тут діло таке, що доведеться, синок, нам заночувати. Завтра мабуть повезем в Косачі сватів. Внучку думаю віддати за рибацького сина.

Радивонові ще досадніше стало. Пополуднувавши, пішов на берег з надією, що може там є хто з махлаківчан. Ха хвилинку він спускався провулочком вниз до берега. Пішов понад приколами з сітками. Коли ось погляд його піймав знайому постать.

— Микола! Невже матір привезли?

Згадав він вчоранній день, коли Дунь бідкався за жінку. Спитав про це голосно.

— Еге.—буркнув Микола.

— А батько де?

— В лікарні, вони залишаються почувати, а я їду в Косачі, треба одежу привозити.

Радивон так зрадів, що ладен був кинутись на Миколу і обнімати його.

— А я шукаю з ким би добратися додому, бо дід Грипак вже ночує тут. Ідемо швидше...

Коли затріпотіло вітрило і баркас сміло врізався в зелену брижжу, Радивон попросив Миколу:

— Ти, будь ласка, попильнуй, я трохи посплю. На тих портових пісках набродився так, що і ніг під собою не чую. Та ще вночі не спав...

Микола мовчки сів за стерно, а Радивон вмоستився на дни баркаса...

На заході до сорокатою сухолоду наближалось сонце, а на сході волохатим шматтям по темній блакиті повали хмарки,—там збиралося на дощ.

Насупивши брови, коло стерна сидів Микола. Він уважно розглядав Радивона, що вже міцно спав під ногами, бо важко зідхаючи думав якусь свою думу. Так пройшло а півгодини.—вже й сонце зайшло. Нарешті, ніби проганяючи якісь сумніви, хлопень крутнув головою й круто повернув стернового держака. Баркас до цього йшов рівно понад берегом на північний схід, а то враз повернув просто на схід у відкрите море.

Радивон лупнув очима. Навколо було темно і тільки вгорі над головою сіріло нап'яте вітрило.

— От добре поспав.—голосно позіхнув він до Миколи, що заворушився на кормі. Потім раптом підвівся на лікті й прислухався. Прошепотів:

— Ні то не сниться мені, справді дзвонять.

Напівголосно гукнув

— Миколо, чуєш дзвонять?

— Дзвонять?—якось по-дньому в темряві перешитав той. Радивон похапливо підвівся, скакнув на чардачок і вилнувсь весь над водою, прислухаючись.

— А ну, орцай ми зараз довідаємсь про морського дзвонаря.

Баркас крутнуло.

— Та куди ж ти?.. Оп!.. Що!..

На останньому слові Радивон ковтнув гірко-солоні води. За хвилину виринув на поверхню й оглянувся. В кількох кроках шарудів, віддаляючись, баркас. Парубок ще нічого не міг зрозуміти. Знав тільки, що він у воді й крикнув щосили:

— Я ось де!

Брижка принесла зловісну відповідь:

— Це тобі за все—і за Юльку, і за наругу.

Баркас все віддалявся і нарешті зник у сутені. Радивон одразу зрозумів усе.

— Невже?—вдарила на сполох вся його істота.

Завирували думки—одна від одної жахливіша. Потім пригадалися чомусь дитячі роки й ніби стало байдуже.

— Отак задурно пропасти!..

А вода яка холодна!

Раптом розпалена уява емалювала стрижену чорну дівочу голівку. Це—і вічне бажання жити—перемогли.

Свідомість підказала про намір.

— Боротись до останку.

Радивон плавак був гарний. Змалку його навчило цьому чотре та й у радгоспі не забував, бо він знаходився при річці. Перш за все він хоч з великим зусиллям, але пливучи зняв чоботи...

— Але що ж це?

Радивонова душа похолола зовсім.

— Жалоба по покійникові.

Це була тільки одна мить—у другу:

— Де дзвонять, там повинні бути й дзвонарі.

Запрацював ногами й руками. Часто виставляв голову над хвилями й прислухався.

А дзвони все ближче й ближче ніби над головою.

Зненацька вимучений його погляд серед хвиль піймав у сутені якісь дивні обриси. Поплів ще швидше. Обриси стали яскравіші,—якась дивовижна споруда. Без страху Радивон підплив до цієї споруди і став розглядати її. Кілька дуг на великих поплавцях височенько підносились над водою, а на дугах кілька дзвоників—починаючи від маленького й аж до двохпудового.

Хвилі тихо хитали цю споруду й дзвоники відзвонювали сумну мелодію.

Радивон ухопився за дугу, але тільки спробував було підняти усім тілом, як споруда почала пірнати,—не пірнала

лише тоді, коли він одними руками тримався, а ноги були у воді.

Відчув шалений холод—зацокотіли зуби. Аж тепер тільки він згадав ще про одну справу—кричати. Тільки подумав, як темряву розрізало одчайдушне:

— Рятуйте!

Кричав аж поки охрип. Водночас обмацував споруду. В запаморочену голову заскочила думка:

— Якби одв'язати отого найбільшого дзвона, можна б зверху тоді спдіти...

Захопився роботою так, що не помітив, як із темряви ночі до нього наблизився баркас. Повернув голову тоді, як хрип'яво—ворожий голос крикнув:

— А, тобі дзвони красти!

Пізнав його,—старого Тишкуна. В ту ж мить страшний удар по голові веслом збив його із споруди. Водночас почув отчайдушний жіночий крик:

— Ай!.. Радивон!..

Знепритомнів і пірнув у воду.

Ніби крізь сон, у далеких світанкових туманах бачив ще великі чорні очі над собою, в яких збіглися разом жах і одчай, оздоблені діамантами сліз, чув горловий любий голос із чужою вимовою, хотів поворухитись, але різонуло-запекло в мізку і щось важке та темне навалилося на голову.

На Тишкуновому баркасі напівголосна суперечка. Юлька, хоч і мокра вся, не помічає ні холоду, що вже обценьками стискує все її тіло, ні неприємного гірко-солопого омаку в роті (теж прийшлося покуштувати морської води, витягаючи), то обережно замотує чистою ганчірочкою закривалену Радивонову голову, то дослухається до його серця, то сіпається до діда:— Зараз же повертайте на Будяньське! В лікарню його! До доктора!

Тишкун щось невиразне мурмотить. Відчуваючи неспокій господарки й собі у височині схвильовано вигукує мартин.

Нарешті Юльці не втерпець зробилося Тишкунове байдуже мурмотіння. Вона підскочила до діда й намагалася вхопити в руки стерно.

— Яка прудка!—прохрипів дід.—Не бійся, чортяка його не візьме. У пузі в нього води майже немає, а голова, як на собаці заживе. Нехай не лазить там, де йому не треба бути.

З Юлькою зробилося щось неймовірне. Вона сіпнулася до вітчима та так і вп'ялася в його руку. Наблизивши до нього свою голову й гнівно блимнувши очима, вона просиччала:

— Та тільки він умре, я вас... уночі... заріжу...

Тишкун хрипко зареготав, показавши з-під брудних рижих вусів жовті та довгі ікла.

— Хо!.. Завзята яка!.. Гаразд, поїдемо, тільки не в Буданське, а в Косачі. Нехай їхня артіль везе...

— Тільки швидше.—згодилась дівчина.

За дві години вона все ще мокра стукала у вікно Грипачової хати в Косачах... Через хвилину той заховав і вдвох уже кинулися до Шугая...

Перенесли все ще непритомного Радивона на артільний баркас, нап'яли вітрило. Юлька лишилася тут же. Тишкун гукав на дівчину, але вона тільки досадно рукою махнула.

Взяли напрямок на схід. Юлька сиділа мовчки над нерухомим тілом. Дрібно-дрібно тремтіло її тіло—то клятий холод гострими окалками його обсилав. Дід Грипак дістав із-під чарлака якусь сірячину й накинув на тремтячі плечі.

А як трохи нагрілась вона, раптом скрикнула й істерично заридала.

Грипак та Шугай, заспокоюючи, загомоніли:

— Ах ти ж горе отаке!..

ЕПІЛОГ

Минула пізня осінь із її вітрами та штурмами. Вирувало море, наганяючи жах на оточення. Нарешті вгамувалось,—вахотіло відпочити. Довгі місяці нерухомо спало море під біло-сірим простирадлом, потім налетіли знову вітри буйні, весняні, порвали, розмітали те простирадло й знову заворушилося, потягаючись після довгого сну море, і радо всміхнулися весняному сонцю пустотливі хвилі.

Одного разу, надвечір із сходу на захід, весело моргаючи останнім промінням сонця вітрилами, бадьоро різав морську брижжу двоцогловий баркас. На його дні лежали купою якісь ящики та пакунки, біля стерна сидів старий дід, а спереду на чардачку три молодих хлопці.

Дід був не хто інший, як Грипак, а хлопці: Радивон, Зінько й махлаківський Оксентій. Радивон був ще дуже блідий, але очі йому сяяли радістю. Як голодний після довгого голодування пакидається на хліб, так він накинувся на розмови про Косачі, про життя селищне.

Йому відповідали Зінько та Оксентій, але інколи вмішувався й дід Грипак, що уважно дослухався до кожного слова. Радивон часто перебивав оповідачів, сам розповідав про життя в лікарні.

Так точилася розмова...

Дивлячись на рухливо-тьмяну водяну брижжу, Радивон мрійно говорив:

— Аж не віриться, що в Косачах уже є кооперація. Одна ж тільки зима минула...

— Зглянулися таки на нас,—відповів на кормі дід Грипак:—не було, не було, а то почали заглядати нові люди.

А Зінько вже може втретє оповідав про цю ж саму справу:

— Ти жнів через два, як тебе одвезли в Буданське, приїждить до нас інструктор—отой, що був в приводу артілі, а а сам ще один та махляківський голова. Зібрали людей, почали говорити,—ну й погодилися всі заснувати кооператив. Розбрат нікому вносити було серед людей, бо після арешту Глишавки та Стегнія всі дуки присмиріли. Глива кудись зник...

Зінько нахилився ближче до Радивона.

— Він і тепер живе в Махляківці: в чутка, що в Буданське він переселяється, а в Косачах хату продає...

— Нікому було притягти до суду його... Викрутився, чортяка. А то, нехай би як Глишавка та Стегній рік посидів би в тюрязі,—забурмотів Грипак.

— Але головне, що в кооперацію вибрали на голову нашого діда. Хтось тільки назвав прізвище, так усі й заревли, щоб його за голову,—закінчив Зінько.

Дід посміхнувся в кострубато-щотинисте обличчя, любовно перекинув на дні баркаса ягнись пакунок і проговорив:

— Ніколи не думав, що в якийсь кооперації орудуватиму. Сімдесят років прожив, п'ятдесят із сітками возився—думав і помру з ними, аж довелось ще от і по крам для кооперації їздити... От тільки з артіллю трохи не так,—і роблять гуртом, і людей прибавилося, а от усе мов би щось не так—чогось не вистачає... Я не вправляюся сюди й тули, а Шугая, твого дядька, во дуже слухаються... Добре, що оце ти їдеш—трохи приструнчиш артільників...

Розмова на який час затихла. Кожний із рибалок лишився в власних думках. Заговорив уже Оксентій.

— Випадок із тобою, Радивоне, мов сколихнув віковічну рибальську каламуть. У Махляківку після того наче вплив хто новий струмок... Максима не тільки з секретарювання прогнали, а й з комсомолу. Прислали нам нового секретаря—бальорого юнака з суходолу й пішла чвєтка... Старих майже всіх вичистили.. Мене, як бачиш, послали на роботу до вас у Косачі, і от дід найняли мене за прикажчика в кооператив.

— Може й я трохи в цьому допоміг.—обізвався Грипак.— Нікому було вашому начальству відкрити очі.

— Ага, розкажіть, ліду, як ви в Ногіївку з Мариною їздили.—попросив Зінько.

— Та що ж.—посміхнувся Грипак, а далі вже суворо, звертаючись тільки до одного Радивона, продовжував:—Одвісь я ото тебе в Буданську лікарню і таке мене на всіх зло взяло.. Згадав, через кого тебе виключили з комсомолу і як ти за ним побивався.. Пішов сам у Махляківку, знайшов Марипу в сестри, взяв її просто за коси та силоміць у баркас. «Їдемо, кажу, в Ногіївку». Привіз її до вашого комсомольського начальника та й кажу: «Оце та жєнщина, через яку неповинно постраждав Радивон Борульчук». Марина розплакалася й усє розказала, яке вона зло на тебе мала та як Глива навчав зробити. Я ще й від себе додав про Гливини діла. Не забув

огодати й про отого сопляка Максима, тодішнього голову ма-хляківської кооперації.

Знову замовкли. Останні проміни сонця сипонули по безмежній водяній пустелі пригорішню золотом й велике рожевий диск зник за далеким обрієм. Враз потемніли хвилі. Роблячи неймовірні кривульки й дражлячи їх, із хвилями ба-вилися чайки. Десь далеко праворуч темніла вузька сму-жка берега. На ній блимнув спершу один, а потім ще і ще—багато вогників.

Зінько підсунувся ближче до Радивона й тихо сказав:

— А Миколи, як не стало тоді, та так і до сьогодні не чути, забіг безвісти...

Радивон здригнув. Пам'ятна жахлива ніч перестала бути гострою,—парубок жалів уже Миколу. Він його давно вже жалів, думав, що той пішов на страшне діло тільки під впли-вом тваринного почуття ревностів. Навіть тоді, коли в лікар-ні, після довгого пильного догляду, він ясно усвідомив свій стан і пригадав усе, і до нього підступили з розпитуваннями, як він опинився в морі на дзвонах (Юлька все розказала, не боючись, що через неї може покарають Тишкуна), Радивон довго мучився, чи сказати правду. Але скільки не вигадував, не міг вигадати щось правдивого, в яке всі повірили б... До-велось розказати про Миколу.

Радивон і зараз зідхнув. Із корми гукнув дбайло до нього дід Грипак:

— Може б ти, синок, зііз із чарлячку. Весна раяня—про-студитись можна.

Радивон відмовився, сказавши, що йому не холодно. На-півголосно почав розмовляти з Оксентієм. Надходила швидко весняна ніч і баркас обступили фухливі, невловимі мачера. Потім Оксентій поліз униз, а Радивон лишився із Зіньком. Той аж над самим Радивоновим вухом зашепотів:

— А знаєш, Микола, тікаючи лишив мені записку, в якій писав, що то його на злочип наптовхнув Глинка. І ще нікому про це не хвалився. Тобі першому кажу. Дома в записка та лежить захована.

Радивон вражений закліпав віями:

— Невже?..

А трохи згодом:

— Як же я сам не подумав цього. Справді? Хіба міг би Микола сам на отаке піти... Тільки під впливом.

Обидва замовкли.

Зінько поліз на корму перемінити діла. Той перебрався на чарлак і запалив люльку. Позаду обізвався Радивон:

— Мабуть швидко вже й Косачі.

— А я думав, що ти давно вже дримаєш, та й мовчу собі,—відповів Грипак і підсів ближче. Затягшись разів во-два люлькою, він ніби про себе сказав:

— Дістанеться це мені від Юльки.

І водночас під кострубатими бровами хитро повів очима в Радивонів бік. У того приємне почуття теплинню розлилося по всьому тілові й швидко-швидко забилося серце.

— Вона давно умовлялася, щоб я гукнув її, коли їхатиму по тебе,—продовжував дід.—а я не зробив цього... Бідова дівчина, коли б не вона, то не бачив би ти оце зараз моря... Правда її вігчим і захмелив... Бідова! Чи швидко ж то ваше буде весілля?

У Радивона серце ще дужче закалатало, але відповів:

— Не знаю.

Він добре все знав, бо його двічі одвідувала Юлька й останнього разу вони говорили про одруження. Дівчина вже не боялась, як колись па кручі... Навіть обміркували, як вони й житимуть удвох. Та хіба парубок міг про все це казати.

Грипак хитро кашляв і підморгуючи, донитував:

— Мене тільки одно дивує. Всього пожив ти два місяці, а внюхався з такою дівчиною. Цілими роками залицялися інші хлопці й па цім ділі оскому збивали.

Радивон не розсердився на дідові слова, тільки посміхнувся вибачливо, а па кормі голосно зідхнув Зінько...

Дід знову заговорив серйозно:

— Я от у десяте думаю про себе, про тебе, про Косачі. Звідки воно все взялося?

— Що?—мимохіть перепитав Радивон.

— Оце, що в Касачах робиться... До минулого літа жило собі селище тихо, по-дідівському, як і півсотні років назад. Була революція і вона не позначилася на цьому житті.. Гірко жилося, було дошкульно від злиднів, але ніхто не намагався їх позбутися якось інакше, ніж навчали того діди. Я перший відхрещувався і від кооперації, і від артілі, а тепер от що роблю на старості літ,—головую. Та й взагалі закрутило по новому касачани. Колектива їм мало, про комунію думають уже. Звідки воно це все?..

У цю мить полих вітру приємно залоскотав Радивонову шию і парубок жартівливо обізвався:

— Вітер приніс.

Дідове обличчя розпливлося в широку усмішку.

— Га? Правда. Тільки не тримунтан, не грего, не майстро, а якийся новий... Вітер із суходолу. І виходить, що ти його, синашу, заніс. Да...

Замовк і замислився.

Баркас ішов рівно, злегенька хитаючись на брижжі й заколисуючи почуття. Зненацька спереду тихо задзвонили жалобу дзвони. Радивон здригнув і напружив слух, а дід бай- дуже промовив:

— О, Тишкун жалобу дзвонить. Колись хоч від людей крився, а тепер день і ніч дзвонить. От ще чудака!

Дідова байдужість примусила завирувати думкам. Вихорем вони вскочили з усіх боків у голову, приносячи окремі уривки згадок. З'явилось бажання поглузувати з діда.

— А пам'ятаєте, як ви говорили про запорожців та про дзвін? Як ви гнівались на мене, коли я не вірив цьому...

Грипак похнюпив голову й непевно проговорив:

— Батьки та діди нам розповідали...

— Я тепер батькові й дихати не даю теми дзвонами,— сказаво підхопив із корми Зінько.

Радивон сумно заговорив:

— Очевидно й за ваших ще, діду, батьків був ще такий дивак, як Тишкун... Так утворюються легенди. А їх, отаких легенд багато серед рибалок!.. Бо глушина, темрява тут...

Радивонів голос зробився ще сумніший.

Дзвони все ближче й ближче. З боку майже під самим носом баркаса з темряви виринули невеличкі дивні обриси, ніби купа качок на хвилях. Радивон сміючись гукнув:

— Ондечки яка дідівська легенда!

Потім перемінив голос.

— А все таки я перший готовий Тишкунові руку стиснути. Може це наївно, по дитячому, що він ото-колись підбирав ліхтарики, щоб риби більше шіймати, а тепер для тієї ж мети підбирав відповідні дзвони...

— Юлька хвалилася, що на певні дзвони може риба піти добре, бо любить їх,—зненацька перебив Зінько й замовк.

— Нехай і так,—продовжував Радивон.—Але вже те добре, що Тишкун вишукує якихось нових способів ловити рибу.

Парубок випростався й заговорив до Грипака:

— А візьміть наших рибалок,—і батьки на сітку та гачки ловили, і вони так само... І мовчать, і пальцем не ворухнуть, щоб вигадати щось нове. Сотні років однаково ловлять... Не може бути так далі! Треба й тут машини!... Щоб машина, а не сітка рибу ловила. Електрику в рибальські селища, досвіди науки!...

Радивон говорив піднесено, випроставшись. Перепицив дух, підшукуючи в думках нові слова.

Його думки перебили два сплетені напівголосні вигукни Зіньків і Грипаків:

— Баркас!

— Тишкунів!

Затремтів парубок від несподіваної радості, боячись глянути наперед та розчаруватися, коли очі його не побачать там жіночої постаті. Але Зінько зрозумів його почуття, і знав, що робити, він повернув куди треба стерно, а дід Грипак миттю змайнав вітрило. Баркас припинив ходу. Із сутені близько почувся дзвілкий голос, що наловнив усе Радивонове єство невимовним щастям.

— Це ви, діду?..

— Гостя везу!—урякливо й схвильовано крикнув Грипав.

— Радивон?..

Радивон крутився мов на пружині. В ту ж мить десь близько вгорі пронизливо-радо крикнув мартин, а ще ближче серією пролетіла два кроки віддалення жіноча постать і опшпилася в Радивонових обіймах.

Зінько коло стерна знав, як у таких випадках треба правити баркасом...

Знову напнуло вітрило.

Радивон і Юлька стояли на чардачку, обнявшись, радісні й щасливі.

Позаду віддалялися жалібні дзвони—все тихше й тихше: зудчесь у безвість тікала пройдена путь і нібито по ній була жалоба. Спереду й трохи збоку рівними колонами струнко йшли хвилі. Іскрясто розбиваючись об причілки баркаса на мільярди діамантів, вони стиха розповідали про нове, прийдешнє.

Нові легенді в те—прийдешнє розповідатимуть рибалки озівських берегів: про могутність електрики і машин, а не про якісь нікчемні жалібні дзвони.

Січень — березень 1929 року

м. Харків.

ДО ВІДОМУ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ

Щоб усунути всі хиби, що можуть виявитися в процесі приставки періодичних видань, Видавництво просить усіх передплатників:

1. В разі неакуратної приставки „Романів і Повістей“ або неодержання окремих номерів звертатися з скаргою виключно до того поштового підприємства, що провадить приставку.

В тих випадках, коли за новою передплатою „Романів і Повістей“ зовсім не одержується, скаргу подавати в те місце, де здано передплату, тобто, якщо передплату здано через листоношу, агента пошти, або на пошту—слід звертатися до відповідної поштової контори, в разі ж, коли передплату здано Видавництву—скаргу надсилати до Видавництва.

Скарги подавати не пізніше 2-х місяців з часу виходу тієї книжки, що її не одержано, а краще негайно після одержання книжки, наступної за тою, що її не одержано.

У скаргах точно й ясно зазначати: назву видання, строк передплати, місце здачі передплати, прізвище й докладну адресу.

2. В разі потреби змінити адресу заяву про це подавати до тієї ж організації, якій було передано передплату. Заяви подавати не пізніше 25 числа на наступний місяць.

3. Щоб забезпечити безперебійне одержання „Романів і Повістей“, в разі здачі передплати не на весь рік, треба вчасно поновлювати передплату, а саме не пізніше 15 числа того місяця, коли закінчується термін зданої передплати.

ВИДСТВО „УКР. РОБІТНИК“.

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО ВУРПС
„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

ДЕШЕВА ДИТЯЧА БІБЛІОТЕКА

К. Дорохов.—Як Петрик їздив до Ільча . . .	10 к.
К. Дударов.—Перший кабель-велетень . . .	10 „
Семенов.—Макарка	10 „
Горький.—Дід Архіп і Льонька	15 „
М. Вовчок.—Інститутка	25 „
Скоринко.—Вася Алексеев	20 „
Бордуляк.—Для хорого Федя	5 „
Телешов.—Додому	5 „
Микитенко.—Вуркагани	45 „
Короленко.—Серед лихих людей	40 „
Винниченко.—Бабусін подарунок	15 „
Франко.—Добрий заробок	5 „
П. Панч.—Бій преподобний	5 „
Франко.—Грицева шкільна наука	5 „

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАЙТЕ

ХАРКІВ, ПАЛАЦ ПРАЦІ, ВИД-ВО „УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“; ЙОГО ФІЛІЯМ: КИЇВ, ОДЕСА, ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ, КРИВИЙ-РІГ ТА УПОВ-

===== НОВАЖЕНИМ =====

КОМПЛЕКТУЮЧИ ДЛЯ СЕБЕ БІБЛІОТЕЧКУ, ВИ МОЖЕТЕ ЗА НЕВЕЛИКУ СУМУ ПРИДБАТИ ТАКІ КНИЖКИ

(РОМАНИ Й ПОВІСТІ ЗА 1929 Р.)

<p>ГОЛОВКО БУР'ЯН</p> <p>Відома повість Головка, премійована Наркомосом на конкурсі, влаштованому перед Х річницею Жовтневої революції.</p>	<p>МАКС ГЕЛЬЦ ВІД „БІЛОГО ХРЕСТА“ ДО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА</p> <p>Сюгали: авто з, відомого німецького революціонера, що революцію в Німеччині.</p>	<p>ШОВКОПЛЯС ПРОЄКТ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ</p> <p>Роман з життя радянських інженерів. За сюжет роману взято проєкт електрифікації одного села, що навколо нього точиться боротьба між двома відомствами.</p>
<p>ПЕРВОМАЙСЬКИЙ ОКОЛИЦІ</p> <p>У повісті автор розкриває широку картину життя провінційального міста, зміцненого робітництвом, зокрема побуту молоді й повне яскравий тип чужого елементу в комсомолі.</p>	<p>ЕПІК ЗУСТРІЧ</p> <p>Пригодницький роман, що малює зустріч двох братів, які під час громад. війни опинилися у ворожих таборах.</p>	<p>СЛІСАРЕНКО ЗЛАМАНИЙ ГВИНТ</p> <p>Пригодницький роман з сучасного життя революціонерів у капіталістичних країнах.</p>
<p>ЛЕДЯНКО В ІМЛІ ПОЗОЛОЧЕНІЙ</p> <p>Роман з життя та революційної боротьби шахтарів Донбасу після революції 1905 р. ч. I.</p>	<p>БУЗЬКО ЧАЙКА</p> <p>Роман з епохи громадянської війни на Україні. В романі яскраво показано танбу революції до бюрократизації в революції на Україні.</p>	<p>ВОЙНІЧ ГЕДЗЬ</p> <p>Роман з життя італійських революціонерів епохи боротьби Італії за незалежність.</p>

ЦІНА КОЖНОЇ КНИЖКИ 50 КОП.

Увага: кн. II „Романи і повістей“ за 1929 р ЛЕДЯНКО—На-гора, кн. IV—МИКОТЕНКО—Врагани, кн. V—ФРАНКО—Борислав сається—цілком розпродано.

Ці книжки можна придбати по всіх книгарнях, або надіслати замовлення на них до Видавництва „Український Робітник“ Харків, Палац Праці. У разі надсилки грошей разом із замовленням пересилка безкоштовно. Ці книжки надіслані книголюбцям з атою до вартости

книжок додано вартості поштових витрат

24 КНИЖ
В КОЖ
РОМАН А

РЛ
№ 7504

Р
31
СТ

17-20
НАЙДЕШЕВША КНИГА

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

На рік (24 кн.) . . 7 крб. 20 к.
На 6 м. (12 кн.) . . 3 „ 60 „
На 3 м. (6 кн.) . . 1 „ 80 „
На 1 м. (2 кн.) . . — 60 „

Передплату та гроші надсилайте
до видавництва

„Український Робітник“

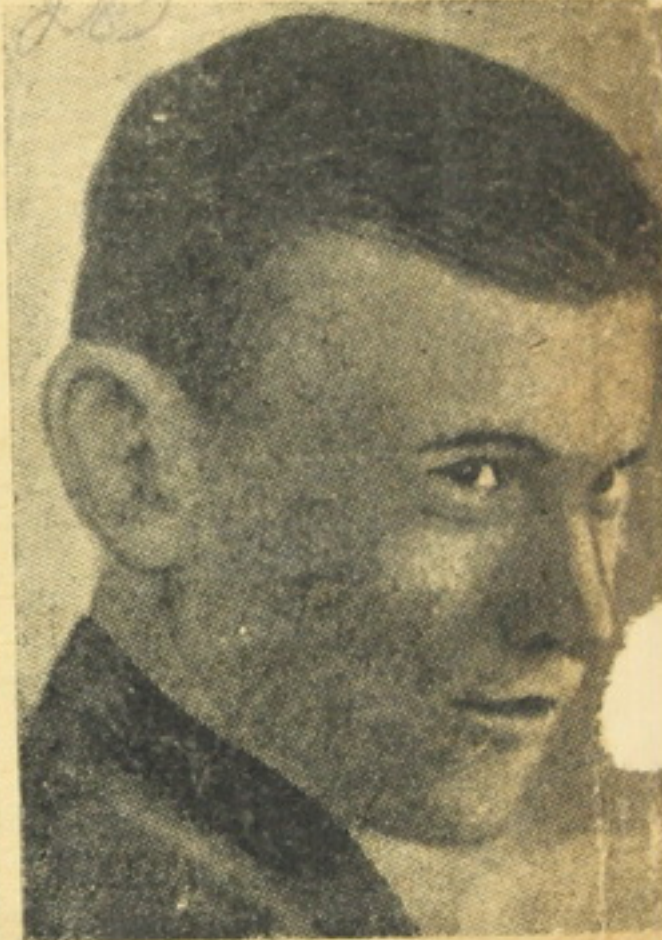
Харків, Палац Праці

ВИМАГАЙТЕ

„РОМАНИ Й ПОВІСТІ“

у всіх газетарів, по всіх кіо-
сках Контрагентства друку,
полицях т-ва „Книга—селу“
та по всіх книгарнях

Ціна окремої книжки 40 коп.

У наступному 6 (18) числі вийде дру-

А. Фадеев „РОЗГРОМ“

роман, що в яскравих образах змаль-
овує боротьбу червоних партизанів на Дні-
Сході

40
„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“